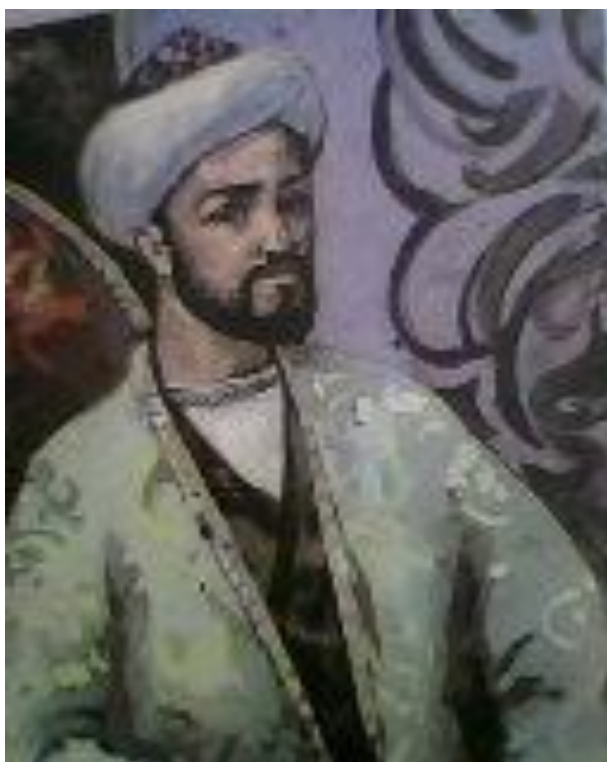

Сулаймон Иноятв, Анвар Қандахоров

Шайх Худойдод Вали-Кармана фарзанди

**Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали
(1461-1532)**

Тошкент -2008

Маъсул муҳаррир: Тарих фанлари доктори. Қ. Ражабов

Тақризчи: Тарих фанлари доктори, профессор М.Олтинов,
Филология фанлари доктори, профессор Б.Ўринбоев,
Техника фанлари доктори, профессор С.Раззоқов,
Тарих фанлари номзоди, доцент О.Ҳайитова

Китобда Буюк Ипак йўли устида жойлашган, қадимий маскан Карманада туғилиб, вояга етган, Бухоро, Самарқанд ва Ғиждувон мадрасаларида таҳсил олган буюк шайх Худойдод Вали ҳаёти, фаолияти ва қароматлари ҳақида фикр юритилади.

Худойдод Вали теурий ва шайбонийлар даврида яшаб, Шайбонийхон ва Бобур билан учрашган, туркий ва форсий тилларда шеърлар битган тарихий шахслардан биридир.

Китоб кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Сўз боши

Мустақиллигимиз туфайли халқимизнинг кўп асрлик тарихи, улуғ аждодларимиз ва уларнинг бой меросларини чуқур ўрганиш имкониятига эга бўлдик. Кейинги вақтларда жамиятимизнинг барча соҳаларида чуқур ўзгаришлар юз бермоқда. Тарихимизга тўғри кўз билан қараш, маънавий қадриятларимизга бўлган эътиборнинг жонланиши, халқимиз тарихий хотирасининг янада тиклана бошлаши ҳамда инсонпарварлик ғояларининг ҳаётимизга тобора кенг тадбиқ этилиши истиқлолнинг ғоявий рамзи сифатида ўз аксини топмоқда. Кейинги йилларда Республикаимизнинг турли ҳудудларида жойлашган, совет ҳокимияти даврида қаровсиз қолиб, харобазорларга айлантирилган кўплаб меъморий обидалар, аллома-ю уламоларимизнинг ҳоки пойлари жойлашган муборак қадамжолар обод қилиниб, зиёратгоҳларга айлантирилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг **“Биз ўз тарихимизни ҳолисона ва ҳаққоний баҳолаб, маънавий меросимизни бойитиш ва ривожлантиришга ўз ҳиссамизни қўшишимиз, шу асосда бугунги жаҳон илму фани ва маданиятининг юксак чўққиларини эгаллашдек буюк вазифага ҳар тамонлама муносиб ва қодир бўлишимиз лозим”**¹-деб таъкидлашлари бежиз эмас, албата. Ҳеч шубҳа йўқки, бу каби хайрли ишлар халқимизнинг ва асосан, ўсиб келаётган ёш авлоднинг дунёқарашида, ижобий шаклланишида ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1998 йил ноябрь ойида Халқ депутатлари Навоий вилоят кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида иштирок этиш арафасида вилоят тарихий обидалари билан танишар экан, айниқса Кармана ва унинг тарихий ёдгорликларига алоҳида эътибор билан қаради. Президентимиз бу йиғилишда навоийликларга мурожаат қилиб, вилоят тарихи, Карманада жойлашган тарихий обидалар ва бу заминда туғилиб вояга етган машҳур алломаларимизнинг адабий меросларини ўрганиш, зиёратгоҳларини обод қилиш тўғрисидаги долзарб вазифани қўйган эди.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.Т.: “Маънавият” 2008, 52-бет.

Дарҳақиқат Кармана замини қутлуғ ва муқаддас заминдир. Бу ердан кўплаб машҳур алломалар, шайхлар етишиб чиққанлиги ҳеч кимга сир эмас. Кармана тупроғига Соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг қадамлари текканлиги, Ватанини босқинчилардан озод қилишда ўз жасоратини кўрсатган Маҳмуд Торобий ҳам шу заминда жон фидо қилгани, темурий шахзодалардан Муҳаммад Жаҳонгир, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби буюк алломалар бу замин тупроғига қадам қўйганликлари кейинги тадқиқотларда ўз исботини топмоқда.¹ Машҳур дин пешволаридан карманалик Қосим Шайх Азизонинг муриди, шайбонийлар сулоласининг забардаст вакили Абдуллахон II ҳам Карманада вояга етди.

Ислом динининг қуввати бўлган Бухоро каби Карманадан ҳам кўплаб шайхлар, дин пешволари етишиб чиққан. Қосим Шайх Азизон, Мавлоно Ориф Деггароний, Мир Саид Баҳром, Темуршайх Азизон, Шайх устод Сулаймон ал-Карминий ва яна шу каби кўплаб алломалар жаҳон тарихи саҳифаларидан жой олган.

Шундай буюк инсонлардан бири XV асрнинг иккинчи ярмида Карманада туғилиб, вояга етган машҳур аллома Шайх Худойдод Валидир.

Ул зотнинг XV-XVI асрларда тасаввуфдаги яссавия-жаҳрия тариқатининг ривожланишида қўшган хиссаси, адабий мероси, тариқатдаги силсилалари, авлодлари шажараси, пиру муридлари каби масалаларни ўрганиб, уни замондошларимизга ҳавола этиш бугунги ва келажак авлодлар учун муҳим маънавий озуқадир.

Маълумки, XVI аср бошида Мовароуннаҳрда темурийлар давлати инқирозга учради. Муҳаммад Шайбонийхон 1488-1504 йиллар давомида Ўтрор, Ясси, Бухоро, Самарқанд ва Фарғона каби вилоятларни қўлга киритади. Мирзо Бобурга қарши жанг қилиб, уни мағлуб этади. Муҳаммад Шайбонийхон 1504-1509 йиллар давомида тинимсиз курашлар олиб бориб, улкан империяни ташкил этади. Бироқ 1510 йил Марв яқинида у сафавийлар давлатининг асосчиси Шоҳ Исмоил Сафавий билан бўлган жангда мағлубиятга учрайди ва ҳалок бўлади. Мирзо

¹ Қаранг: Иноятов С. Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр. Т.: “Шарқ”, 2002, 4-бет.

Бобур 1512 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий билан тил бириктириб ва ундан мадад олиб, Самарқандни эгаллайди. Бу ерда у саккиз ойгина хукмронлик қилади. Маҳаллий аҳоли уни қўллаб-қувватламайди. Чунки Самарқанднинг сунний мазҳабидаги аҳолиси назарида Бобур ўз динидан қайтган, шиалар хизматкорига айланган бўлиб кўринган эди. Натижада Бобур 1512 йил шайбонийлардан бўлган Убайдуллахондан енгилиб, Ҳиндистонга йўл олади.¹

Муҳаммад Шайбонийхон вафотидан сўнг унинг амакиси Кўчкинчихон (1510-1530) хукмдор деб эълон қилинади. Унинг вафотидан сўнг тахтга ўғли Абу Саъидхон (1530-1533) ва Шайбонийхоннинг жияни Убайдуллахон (1533-1540) ўтиради. Бу даврда Мовароуннаҳр учун қуролли кураш жараёнида шайбонийлар бутун теурий хукмдорлар ва улар билан боғлиқ бўлган олий руҳонийлар ҳамда заминдорлар қатлами вакиллари амалда йўқ қилиш учун тинимсиз курашадилар.

Аҳоли солиқ ва ўлпонлар тўлашдан ташқари мажбурий меҳнат каби мажбуриятларни ҳам бажариши керак эди. Қонуний ва ноқонуний, доимий ва муваққат солиқларнинг олинавериши мамлакат иқтисодий – сиёсий ҳаётига ҳалокатли таъсир кўрсатди ҳамда халқни хонавайрон бўлишига олиб келди. Меҳнаткашлар ўз маконларидан оммавий қочишни нажот йўли деб билардилар.

Ана шундай мураккаб бир вазиятда вояга етган Шайх Худойдод Валининг маънавий фаолиятида ҳаётдан бешиб, умидсизланган халқ оммаси, адолатсиз хукмдорлардан жабр кўрган меҳнаткаш халқнинг ҳаёти ўз аксини топган. Шайх Худойдод замона беклари, оқсуяклар, аскар бошлиқлари қаторида бўлмади, аксинча мазлум синфнинг орасида, улар билан ҳамнафас яшади. Меҳнаткашларнинг қайғулари билан йиғлашга мажбур бўлди. Шайбоний хукмдорлар Шайх Худойдодга ўзлари учун мадад сўраб, кўплаб совға ва инъомлар юборсалар ҳам, ўз саройларига таклиф қилсалар ҳам Ҳазрат Худойдод уларни қайтариб, айримларини эса бева-бечораларга тарқатар эди. Шайх

¹ Қаранг; Иноятов С., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарк”, 2006, 68-70- бетлар; Ражабов Қ. Убайдуллахоннинг икки жанги// Бухоро мавжлари, 2006, №3. 34-36-бетлар.

Худойдод “Ал-фақрун фахрун” яъни, “фақирлигим фаҳримдир”, деган нақлга доимо амал қилар эди.

Худойдод Вали ҳақида кўплаб тарихий асарларда қимматли маълумотлар келтириб ўтилади. Ўша давр ва кейинги даврлар муаррихлари асарларида Шайх Худойдод Вали, у кишининг ажойиб кароматлари ҳақида лавҳалар ёзиб қолдирилган. Улардан айримлари чоп этилиб, айримлари эса тадқиқотчилар томонидан ўрганилмоқда. Ҳазрат ҳақида олимларимиз томонидан рисоалар ёзилиб, илмий анжуманлар ўтказилмоқда. Жумладан, 1997, 2001, 2006 йилларда Шайх Худойдоднинг муборак мазорлари жойлашган Ғазирада Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Самарқанд бўлими томонидан Республика илмий анжуманлари бўлиб ўтганлигини эслаш жоиздир.¹ Шайх Худойдод ҳақида қимматли маълумотлар берувчи Олим Шайх Азизоннинг “Ламаҳот”,² Муҳаммад Шариф ал-Хусайний ал-Алавий Бухорийнинг “Хужжат уз-зокирин”,³ “Маноқиби Шайх Худойдоди Вали” номи билан икки қўлёзма китоб бизгача етиб келган.⁴ Б.Ўринбоев, Б.Валихўжаев,⁵ С. Иноятов, О. Ҳайитова⁶ ҳамда катта илмий ходим К.Каттаев⁷ томонидан олиб борилган илмий тадқиқотлар Шайх Худойдод Вали ҳаётининг маълум қирраларини ёритишга бағишланган. Шу билан бир қаторда Шайх Худойдод Вали ҳаёти ва фаолиятига бағишланган Самарқандда бир неча илмий анжуманлар ўтказилиб, уларнинг материаллари мақолалар тўплами сифатида Ҳазратнинг авлодларидан профессор С. Раззоқовнинг саъй- ҳаракатлари билан нашр этилган.⁸

¹ Қаранг: Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий кадрятларни юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти. Самарқанд, 2006, 106-бет.

² Муҳаммадал-Олим ас-Содиқ ал-Алавий- Олимшайх томонидан ҳижрий 1034, милодий 1625 йилда ёзилган асар. Ўз ФА ШИ, инв. N 495.

³ Муҳаммад Шариф ал-Хусайний ал-Алавий Бухорий томонидан ҳижрий 1077, милодий 1666-1667 йилларда ёзилган қўлёзма. Котиб Кўзи Муҳаммад Бухорий томонидан Ғазирада ҳижрий 1214-1225, милодий 1790-1810 йилларда китобат қилинган.

⁴ Муҳаммад Ашур Нурмуҳаммад томонидан ҳижрий 1331, милодий 1913 йилда кўчирилган. Зайниддин-Мамаризо ибн Назарқосимда сақланган қўлёзма, 248 бетдан иборат. “Маноқиби Шайх Худойдод Вали” (XVI аср). Ушбу 288 бетлик қўлёзма Шайхнинг авлодларидан бири Абдувакил Солиевнинг шахсий кутубхонасида сақланмоқда. Қаранг: Б. Валихўжаев. Шайх Худойдод Вали// Мулоқот, 1998, 4-сон, 54-56-бетлар.

⁵ Валихўжаев Б., Ўринбоев Б. Худойдод Вали. Самарқанд, 1995.

⁶ Ҳайитова О. Карманалик буюк сиймолар ва муқаддас қадамжолар. Тошкент, “Янги аср авлоди” 2004; Иноятов С., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Тошкент, “Шарк” 2006.

⁷ Каттаев К. Худойдод Вали тарихи. Самарқанд, 1995.

⁸ “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали-Ясавия тарикатининг машҳур намояндаси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (1997 йил 2 май). Самарқанд, 2000, 147 бет; Шайх Худойдоди Вали

Бу изланишлар машхур аллома Шайх Худойдод Валининг киндик қони тўкилган Кармана аҳли ва бу юрт олимларини ҳам у кишининг тарихий, адабий, илмий меросини ўрганишга киришмоғи ва хайрли ишга ўз хиссаларини қўшишларига даъват этади.

Бу изланишларимиздан мақсадимиз Ҳазратнинг туғилиб, вояга етган Кармана заминидаги юртдошларига ва кишининг фаолияти билан қизиқувчиларга у киши ҳақида маълумот бериб, Шайхнинг ҳаёти, фаолияти, халққа қолдирган юксак мероси борасида маънавий озуқа беришдан иборатдир. Ҳазрат Худойдод Кармана заминида туғилган ўнлаб валиуллоҳлардан, машхур паҳлавон ва олижаноб инсонлардан биридирки, кўплаб тарихий манбалар, қўлёзма китоблар бу зотни мадҳ этган. Ул зот тарихий Бухоро ва Самарқанд вилоятларининг ўзига хос боғловчи чорраҳаси бўлмиш Кармана юлдузларидан бири сифатида ўз буюклиги билан ҳамон порлаб турибди.

І Боб. Шайх Худойдод Вали-Кармана фарзанди

1. Шайх таваллуд топган маскан

Мустақиллик шарофати туфайли халқимизнинг ўтмишига, миллий-маънавий меросига, ота-боболаримизнинг хотирасига, муқаддас урф-одатлар, миллий анъаналарга катта ҳурмат кўрсатилиб, бизга маълум бўлмаган тарих зарварақлари қаторида пинхона ётган қадриятларимиз, ноёб қўлёзма асарларимиз, қадимий ёдгорликларимиз тадқиқотчи олимларимиз томонидан теран ўрганилмоқда.

Кейинги йилларда буюк алломаларимиз хотираларига бағишланган бир неча халқаро анжуманлар ўтказилиб келинмоқда. Жумладан, Имом ал-Бухорий, Мирзо Улуғбек, Хожа Аҳрор Вали, Бурҳониддин Марғиноний, Аҳмад Фарғоний, Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд каби улуғ зотларнинг мерослари кенг кўламда ўрганилмоқда ва уларнинг ҳоқиқий пойларига ётган жойлар обод қилиниб, зиёратгоҳларга айлантирилиб борилмоқда.

Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Қарши, Марғилон каби қадимий шаҳарлар қаторида Навоий вилояти ҳам бу заминдаги тарихий обидалар, машҳур алломалари билан фахрланса арзийди. Ибтидоий одам аجدодларининг қадимий излари топилган Учтут ва Сармишсой дараси, бутун дунёга машҳур Нурота чашмаси, Чўли Маликдаги рабобат ва Сардобалар ҳамда Хўжа Ҳасан Андоқий, Мавлоно Ориф Деггароний, Шайх Ёдгор Консуруний, Мавлоно Алоуддин Консуруний, Қосим Шайх Азизон, Темур Шайх, Ҳазрат Шайх Гадоий Селкин, Хожа Сулаймон ал-Карминий каби алломалар етишиб чиққан қадимий ва буюк заминдир.

Президент И.А.Каримов ҳам вилоятимиз тўғрисида қуйидаги фикрларни айтиб ўтган эди: **“Ҳарчи Навоий вилоят сифатида нисбатан ёш бўлса-да, ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, бу воҳа ўзининг узок тарихига, кўҳна илди-томирларига эга. Бунинг исботи шу заминда азалдан мавжуд бўлиб келган Кармана шаҳри, Работи Малик, Нурота каби қадимий манзиллар, Оқмасжид, Чилустун, Кўкғумбаз каби обидалар, Қосим Шайх, Мавлоно**

Ориф Деггароний каби азиз авлиёларнинг муқаддас қадамжолари мисолида кўришимиз мумкин”¹.

Шу ўринда кўхна Кармана шахрининг табиий жойлашуви, географияси ҳақида қисқача маълумот бериб ўтсак.

Наршахий “Бухоро тарихи” асарида Карманани Бухоронинг “шоир ва адиблари кўп бўлган”² таркибий қисми тариқасида Нурота, Зандана, Пойканд, Тавоис маъмурий бирликлари баробарида санаса, ундан бимунча кейинроқ асарлар яратган Абдулкарим Самъоний ҳамда Абдул Исҳоқ Истахрий каби тарихчи ва сайёҳларбу масканни “Карминия вилояти” дея зикр этиб ўтишади.³

Агар, Миёнқол вилояти Оқдарё ва Қорадарёга айрилган Зарафшонни шакллантирган ўзига хос каттакон дарё ороли сифатида теварақдаги ҳудудларни қамрагани назарда тутилса, Кармана вилояти моҳиятан ҳозирги Мирбозор яқинидаги Чоҳарминор мавзеидаги Дабусия қалъасидан то Ѓиждувон музофотининг дарё устидаги Эшонкўприк, яъни Қизилтепа билан Ѓиждувон туманларини ажратиб турувчи чегарасигача бўлган каттакон суғорма маданий ҳудудни теварақдаги тоғлар ва даштлар билан, яъни ҳозирги Пахтачи, Хатирчи, Навбаҳор, Навоий, Қизилтепа, Конимех туманларини тўлиқ, Нуробод тумани, Қарноб даштини қисман ўз бағрига жамлаган маъмурий бирлик бўлган.

XII аср муаррихи Абдулкарим Самъонийнинг таъкидлашича, Кармана ҳудудидан оқиб ўтган Зарафшон дарёсининг икки соҳиллари бўйлаб Арфуд ва Варқуд, Мизйамажкас, Харамкас ёки Харгонкас ва Харжанкас ҳамда Худиманкан каби катта-кичик шаҳарча ва кишлоқлар жойлашган. Аҳоли яшаган бу қадимги географик пунктлар орасида энг гавжуми Кармана шаҳри ҳисобланиб, унда адиблар ва шоирлар кўп бўлган.⁴

Ана шундай улуғ алломаларимиздан бири, қадимий Кармана заминида туғилиб, вояга етган, шу ерда таълим олиб , ўзининг илк ижодий фаолиятини

¹ Каримов И.А. Одамлар ҳақида ғамхўрлик, истикболини ўйлаб иш тутиш-ҳар бир раҳбарнинг бурчидир// Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10-Т.: “Ўзбекистон”, 2002, 371-бет.

² Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, 1991, 166-бет.

³ Қаранг: Абулкарим ас-Самъоний. Насабнома (Ал-Ансоб). “Бухоро” нашриёти – 2003, 94-бет.

⁴ Хайитова О. Карманалик буюк сиймолар ва муқаддас қадамжолар. Т.: “Янги аср авлоди”, 2004, 4-5 бетлар.

бошлаган машхур Яссавий шайхларидан ҳазрати *Шайх Худойдоди Вали* (1461-1532) дир.

Мавлоно Муҳаммад Шариф Хусайний ал-Алавий ал- Бухорийнинг “Хужжат ул-зоҳирин” тазкирасида қайд қилинишича, Шайх Худойдоднинг отаси ҳазрати Азизон Ортиқ Шайх асли Хоразмдан бўлиб, укалари Азизон Зикриё шайх, оила аъзолари ва содиқ муридлари билан аввал Бухорога, ундан сўнг эса Карманага келиб, Карманадан икки фарсах (15-16 км) масофада бўлган тоғ яқинидаги қишлоқда турғун бўлиб қолганлар. Ана шу манзилда хижрий 866, милодий 1461-62 йили бир ўғил кўрадилар ва унга *Худойберди* деб ном қўядилар.¹ Бу ҳақда Муҳаммад Хусайнийнинг “Хужжат ул-зоҳирин” кўлёзма асарида шундай дейилади: “Ҳазрат Азизоннинг улуғ ота-боболари Хоразм вилоятидан ташриф буюрганлар. У вилоят хосу омининг ул ҳазратга (Оллоҳ қабрларини мунаввар қилсин) кўнгли қаттиқ боғлиқ эди... Ҳазрати Азизоннинг падарбузрукворлари (Оллоҳ уларнинг сирларини муқаддас қилсин)нинг муборак исм-шарифлари Ҳазрат Азизон Ортиқ Шайх бўлиб, Ҳазрати олами Асрор ул кишини ботин сифати билан тарбиялаган эдики, ҳоли вақтини рўзғор (дунё) юмушлари билан аралаштириб, зоеъ қилмасин деб, бир куни укалари Зикриё Шайхга:

- Агар бир гўша (чекка жой) топсак эди, халқ билан мулоқотимиз камаяр эди.

Биродарлари дедики:

-Хотиригиздан неки ўткан бўлса савоб ўтадур

Шундан сўнг ул зот ўзларига қарашли кишиларни олиб, Бухоро томонга равона бўлдилар.

Бухорога ташриф буюргач, кўнгиллари одамлар билан камроқ ихтилот қиладиган жойни яна истаб қолганлигидан Кармана ва Миёнқол томонга юзландилар. Ул зотнинг мулозимлари Карманадан икки фарсах юқорида туркларнинг бир жамоаси яшашидан дарак бердилар. У жамоа яшайдиган жой Илғор даштак деб аталиб, аҳолисининг авзо ва атфори фақирликка мойил экан. (Ҳазрат Эшон) ана шу қавм орасида яшашни қасд қилдилар ва ўша ерда ватан тутиб қолдилар.

¹ Валихўжаев Б, Ўринбоев Б. Худойдоди Вали. Самарқанд, 1995. 8-б.

Ҳазрат Азизоннинг (қаддаса сирруху) валодатлари мазкур мавзеда воқе бўлди. Ул саодат буржининг юлдузи иноят уфқидан пайдо бўлган вақтда падарбузрукворларининг вақтлари хуш бўлиб, ул зотга Худойберди номини муносиб кўрдилар”¹.

Манбаларда келтирилишича, кўп саргардонлик ва офатлардан омон қолганлари учун ҳам Оллоҳдан саодатманлик тилаб, фарзандларига Худойберди деб ном кўйишади. Худойберди туғилган кечадан бошлаб қирқ кун давомида кечалари вилоят осмони мусаффо ва чароғон бўлгани ул зот тўғрисидаги китобларда келтирилган. Илмли киши бўлган Ортиқ Шайх туғилганидан валийлик сир-асрори зохир бўла бошлаган ўз фарзандига илк таълимни бера бошлайди.

Худойдоди Вали темурийлардан Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг бобоси Султон Абу Саъд (1441-1469) ҳукмронлиги даврида Карманадан кунчиқар томонда икки фарсах масофада бўлган қишлоқда истиқомат қилади. Аммо бу жой Кармананинг қайси томонида эканлиги аниқ бўлмасда, бўлажак шайх бошидан ўтган кийинги воқеалар ул зот шаҳардан кунчиқар томонда халқ кўнглини шод этиш инояти билан дунёга келганлигига кўпгина манбаларда ишора қилинади. Мабодо тош ўлчов бирлиги 5 км дан 7 км гача тебраниб туриши инобатга олинса, Шайх Худойдод Вали XVIII асрда бузилиб кетган Хомработ яқинидаги бирор аҳоли манзилида, Работи Маликка етмасдан, Зиёвуддин тизмаси яқинидаги Тириқбобо яқинида ёки Зарафшоннинг нариги қирғоғидаги Конимехга кетадиган йўл устидаги қишлоқлардан бирида туғилганлиги маълум бўлади. Хомработ шайбонийлардан Убайдуллахон ҳукмронлиги даврида тикланган бўлиб, унгача бу мавзеда одамлар яшамаган.²

Бу ҳақда “Кармана тарих кўзгусида” китобида қуйидагича фикр юритилади: “Кунчиқар эҳтимоли масаласига келсак, таркибидан 12 ёки 14 км масофа

¹ Муҳаммад Шариф Хусайний; Хужжот ул-зоҳирин. Исомиддин Салоҳий, Аҳмадхон Облақуловлар таржимаси// Зарафшон; 1997, 9-12 сентябр, 1999, 13 май.

Яна қаранг: Салоҳий И, Облақулов А, Раззоқов С. Ботиний ва зоҳирий илмда аср яғонаси эрди. // “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали-Ясавия тариқатининг машҳур намоёниси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (1997й, 2 май). Самарқанд. 2000, 56-57- бетлар.

²Иноятов С.Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарк”, 2006, 150- бет.

Навбахор тумани Олчин қишлоқ кенгаши ҳамда Навоий туманидаги Жалойир қишлоқ кенгаши ёки Пахтачи тумани Султонобод қишлоқ кенгаши ҳудудидаги қишлоқлардан бирига ишора қилади. Водий Кармана теварагида ниҳоятда торлиги жануб ёки шимол йўналишидаги эҳтимолни йўққа чиқаради. “Нарпай” ҳўжалигининг тоққа яқин қишлоқлари эса канал бўйлаб Карманадан шарққа томон Туркман, Чуйитқора, Лангар, Гурд, Буғ, Тама, Дакмон, Валижа, Ойдин деб номланган. Бинобарин, Бобо Худойдод Вали айнан Гурд қишлоғида туғилгани, қора қушхонасида қадамжо Қизий қояси теварагида қўй боққани ҳақидаги ривоятлар ҳозиргача чўпонлар орасида сақланган. Далил ўрнида ўтмайдиган халқона бу маълумот келажакда манбалар асосида тасдиқланса ажаб эмас. Бинобарин, Гурд сўғдчада “баҳодир, паҳлавон” маъносини англатади.¹

Ота-онасидан жуда ёш етим қолган Худойберди мактабхонада илм олишни қийинчиликлар билан бўлсада давом эттиради. Шайх Худойдоди Вали ўзининг бу ахволини шундай ҳикоя қилади: “Бировларнинг қўйларини боқиб чўпонлик қилардим. Очлик, кийимсизликдан шундай аҳволга тушардимки, баъзан ҳушсиз бўлиб ўзимдан кетиб қолардим. Бир қанча вақт ўтгандан сўнг бир мард кишининг менга раҳми келиб ўғил қилиб олди, у мени мактабга олиб борди. Ҳаддан ташқари озғинлигим ва юпун кийинганимдан мактабдагилар мендан ор қиларди. Аҳволим шу даражада бўлсада, таҳсилни тарк этмадим”.² Демак, Ортик Шайх Азизон хонадони Кармана атрофига кўчиш асносида моддий қийинчиликларни бошидан кечирган, ҳатто уларнинг қўлловчилари ҳам бўлмаган.

Шайх хонадонининг Бухоро томон силжишидаги ўзгаришлар асосан икки сабабга боғлиқдир. Биринчидан, Султон Абу Саъд саъйи- ҳаракати билан Мовароуннаҳр ва Хуросон мулклари бирлаштирилиб Темурийлар давлати марказлаштирилган бўлсада, Абулхайрхон (1411/ 1428-1468) асос солган Дашти Қипчоқ ўзбек давлатининг Хоразмга даъвоси амалда барқарор, қолаверса Хоразм раъияти ҳам Темурийлар давлати таркибида бўлмаслик тарафдори эди. Икки ўт орасида қолган мулкда нотинчлик дастидан кўчган бўлиши табиий. Демак,

¹ Иноятов С., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарк”, 2006, 151- бет.

² Валихўжаев Б., Ўринбоев Б. Худойдоди Вали. Самарқанд. 1995, 8-бет.

Хоразм диёридаги беқарорлик сабабли Шайх хонадони бирмунча осойишта Бухорога кўчиб ўтган. Иккинчидан, Бухоро шаҳри муҳитида, фаразимизча, Яссавия тариқати намояналари унчалик кўп ўтмаганлиги назарда тутилса, Ортик Шайх Азизоннинг Карманага кўчиши одатдаги ҳол эди. Аини маҳалда ҳозирда ҳам Навбахор, Кармана туманлари ҳудудида (Олчин ва Жалойирда) хоразмликлар авлодлари яшаб келишадикки, улар Шайх Худойдод Азизоннинг қариндошлари, авлодлари бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.¹ Абу Тохирхўжа Самарқандийнинг “Самария” асаридан шу нарса сезиладикки, Яссавия тариқати намояналари асосан Самарқанд шаҳри теварагида, Алиободда яшаб ўтишган. Демак, Ортик Шайх Азизон ўз қариндошлари ёки пири томон интилган деган эҳтимолга ҳам боришимиз мумкин. Шайх Худойдоди Вали ўзини фарзандликка олган кишини Мавлоно Халил Қорақумий тарзида эсларкан, бу етимпарвар инсон ҳам ёш Худойбердини кийинтиришга қодир эмаслиги манбаларда таъкидланган. Мавлоно Халил Қорақумий исмига ҳам этибор қаратиш керак. Чунки “Қорақум” географик атамаси XVIII аср охирларида пайдо бўлган, унгача биз билган сахро бошқача ва турлича юритилган. Қизбий чўққиси яқинида қорақўтон, қорақуш, қорақум ва қорақудуқ қушхоналари борлигидан чўпонлик қилиб юрган Худойбердига мадад кўлини чўзган киши эса чорвачилик ишларига аралашиб турганлиги ойдинлашади. Умуман, пайғамбарлик ва авлиёлик чўпонлик билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бўлажак авлиёуллоҳ болалигидаёқ пири комил билан чўпонлик босқичидан ўтган. Ёш Худойберди мактаб таълимидан сўнг Самарқандга келиб, Жавзония мадрасасида шариат илмларидан сабоқ ола бошлайди. Ушбу мадрасада ўқиётган кунларидан бирида Худойбердининг асл она юрти бўлган Карманадан бир неча дўстлари меҳмон бўлиб келдилар. Шунда бир таниш қассоб гўшт ва ёғ келтириб уларни зиёфат қилади. Қассоб бу ишларни бир неча бор қайтариб, Худойбердини сийлагач, у қассобнинг тайёр масаллиқларини ейишни ўзига ор билиб, мадраса ҳужрасидан бутунлай бош олиб чиқиб кетади. Бу

¹ Иноятлов С., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарк”, 2006, 151- бет.

воқеа ҳали жуда ёш йигит бўлган Худойбердининг тариқат сулукига жуда эрта кириб келганидан далолат бериб турибди.

Кейинчалик Шайх Худойдод Вали яна киндик қони тўкилган Кармана вилоятига қайтиб, шаҳарда тариқат соҳасидаги риёзатини давом эттиради. Карманада ҳам фақирона яшаш ва тасарруфидаги бор нарсаларини бевабечораларга улашиш фазилати Ҳазратнинг шуҳратига шуҳрат қўшган.

Нақл қилишларича, бир куни Шайх Худойдод Вали Қарнаб даштига боради. Қарнаб бегининг халққа адолатсизлигини кўриб, жуда ғазабланади, кишлоқ оқсоқоллари билан кенгашиб, ҳокимга арз қилиш мақсадида Бухорои Шарифга боради. Ҳукмдор уюштирган сайлга қатнашиб, мамлакат полвонлари билан курашиб, барчасини енгади ва ҳокимнинг эътиборини қозонади. Шунда ҳоким Шайх Худойдод Азизонни қабул қилиб, орзу- тилагини сўрайди. Ҳазрат Қарнаб бегининг адолатсизлигини айтиб, халқни ундан халос қилишини сўрайди. Илтимосни қондирган ҳоким Қарнаб бегини жазолайди ва у ерда адолат ўрнатади.¹

Шунга ўхшаш воқеа яна бир манбада келтирилади: Азизон Шайх Худойдод Вали 1490 йиллар атрофида Бухоро шаҳрида Гулисурх мусобақасида Мовароуннухрнинг майдонга даъвогар жами эллик олти полвонини йиқитади. Шунда темурий ҳукмдор Муҳаммад Боқий Мирзо Шайх Худойдоддан тилак сўраганларида ҳозирги Нуробод тумани ўрнидаги Улус элатининг адолатсиз бегини вазифасидан озод этишни сўраган экан.²

Келтирилган ҳасби ҳолдан уч жиҳати муҳим, яъни биринчидан, Шайх Худойдод Азизон чўпонлар ҳаётидан йироққа кетмаган, иккинчидан, кураш билан шуғулланган, 1480-1490 йилларда ҳам етук аллома ҳали жисмоний жиҳатдан кучли бўлган, учинчидан, обрў- эътибори ошиши ҳам адолатпешанинг назарини тўсмаган.

¹ Валихўжаев Б., Ўринбоев Б. Худойдоди Вали. Самарқанд, 1995, 10- бет:

Қаранг: Инояттов С., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т."Шарқ". 2006,156 - бет.

² Бўлдиева С. Нурота. Эссе. Т.: "Шарқ" 2003, 122-бет.

Шайх Худойдод Вали 1500 йиллар бошларида Карманадан Самарқанднинг Ғазира масканига равона бўлади, бунда Шайхнинг ботиний истаклари асосий сабаб бўлган. Демак, болалиги Кармана тевақларида ўтган Шайх Худойдод қолган умрини Ғазирада ўтказди. Қирқ ёшгача Карманда яшаган Ҳазрат Худойдод Ғазирада ҳам ўттиз йил яшаш асносида ўз меҳнати билан кун кўриб, ҳалол ва пок лўқма, покиза иймон ва кучли эътиқод билан умргузаронлик қилиб, ўз суҳбатдошлари-ю муридларини ҳам шунга даъват этади.

2. Бир номдаги икки аллома ёхуд

Шайх Худойдодлар тўғрисида

Кейинги йилларда маънавий меросимизга янгича ёндашиш ва янгича фикрлаш тақозоси туфайли бизга номаълум бўлган кўпгина тасаввуф алломалари бўлган юртдошларимизни янгидан кашф этдик. Уларнинг ҳаёти ва фаолиятлари ҳақидаги турли қўлёзма асарлар олимларимиз томонидан ўрганилиб, куплаб рисолалар чоп этилмоқда. Кейинги вақтларда Самарқанд ва Бухорода чоп этилаётган азиз авлиёларимизга бағишланган рисола ва мақолаларда Шайх Худойдод номли тасаввуф алломаси ҳақидаги фикрларни ўқишимиз мумкин. Аслида эса тарихимизда бу ном билан аталувчи икки буюк шахс ўтган. Буларни ўхшашлигини қарангки, иккаласининг ҳам келиб чиқиши асли Хоразмдан бўлиб, иккаласи ҳам тасаввуфдаги Яссавия тариқатининг давомчиларидан, машхур шайхларидан бўлишган. Шунинг учун ҳам айрим тарихчилар ва китобхонлар томонидан бу иккала буюк зотни бир-бири билан чалкаштириш ҳоллари учраб туради. Лекин тарихий манбалар шуни кўрсатадики уларнинг бири Карманда туғилган бўлса, иккинчиси Бухорода туғилган. Биз ушбу чалкашликларга бир оз бўлсада ойдинлик киритиш мақсадида ушбу зотлар тўғрисида қисқача маълумот бериб ўтмоқчимиз.

Бухоролик Шайх Худойдод (вафоти 1801йил июнь). Асл исми Шайх Худойдод ибн Мулло Тошмуҳаммад Азизон ал-Бухорий бўлиб, Халифа Худойдод деб ҳам аталади. “Тухфат уз-зоирин”да ёзилишича, бу аллома Хоразм

вилояти шайхларидан хисобланадилар. Халифа Худойдод Хоразмдан Бухорога келиб, Мир Араб мадрасасида тахсил оладилар.¹ Зохирий илмларни ўрганганларидан сўнг бу зот улуғ пир Ҳазрат Азизон Лутфуллох Шайхга мурид бўладилар. Тариқат одоби ҳамда тасаввуф сабоғини ўрганадилар. Пирмаст туманига бориб хонақо ташкил қиладилар. Ҳазрат Халифа Худойдод XVIII асрнинг сўнгги чорагида, манғитлардан амир Шохмурод хукмронлиги йилларида Пирмастдан Бухоро шахрига келадилар. Халифа Худойдод Бухоро шахридан ўн икки таноб ер сотиб олиб, у ерда тошдан хонақоҳ, унинг ёнида қирқ хужрали мадраса, сардоба ва таҳоратхона қурдирадилар.²

Манбаларда келтирилишича, Халифа Худойдоднинг вафотлари амири кабир, яъни амир Шохмуроднинг марҳум бўлганидан олти ой ўтганидан сўнг хижрий 1215, милодий 1800 йилда содир бўлган. Жаназаларида амир Ҳайдар ҳам иштирок этадилар. У кишининг муборак қабрлари ўз мадрасалари яқинидадир. Диний ва тарихий манбаларга қараганда, Халифа Худойдод ва Эшони Имло бир даврда яшаганлар. Халифа Худойдод мазори билан ёнма-ён Эшони Имло қабри ва мазори бўлиб, каттагина гузар ҳам шу ном билан аталган. Бу мазорда манғит амирлари ва уларнинг айрим оила аъзолари дафн қилинган. Шунинг учун амирлик даврида бу мазорда ҳар доим сарбозлар қоровул турганлар. Эшони Имлони “авлиёи охир замон” деб хисоблаганлар, ундан кейин авлиё бўлмаган деган ривоятни Бухоро рухонийлари айтадилар.³

Халифа Худойдод қабрлари яқинида Сўфи Хожа, Домло Омонулло, Хожа Охунд қабрлари ҳам бўлган. Халифа Худойдод тўғрисида шу пайтгача кўпчилик тарихчиларимиз томонидан мунозарали фикрлар ҳам айтиб ўтилади. Жумладан, О.Сухарева айрим маҳаллий аҳолининг фикридан келиб чиқиб, Халифа Худойдод “Лутфи Бузург” қўлёзмасида келтирилган Шайх Худойдоднинг ўзи деган хулосага келади. Унинг фикрича, икки шайхнинг ҳаёти ва фаолияти бир-бирига ўхшайди. Ҳатто уларнинг исмлари ҳам тожик тилидаги Худойдод сўзи, ўзбек

¹ Ражабов Қ., Исмоилов М. Шайх Худойдод// Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 9. Т. : ЎзМЭ. 2005, 680-681-бетлар.

² Тухфат аз-заирин. Мухаммад Насриддин ал-Ханафи ал-Хасани ал-Бухари. Перевод. Х.Тураев. Т.: 2003. Қаранг: Садриддин Салим Бухорий, Икки юз етмиш етти пир. Бухоро, 2006, 276-б.

³ Йўлдошев Н. Бухоро авлиёлари тарихи. Бухоро. 1988, 112-бет.

тилидаги Худойберди деган сўз ҳам бир хил маънони билдиради, деб ёзади. Шунинг учун Сухарева бу икки шахсни бир киши деб ҳисоблайди.¹

Халифа Худойдод ҳаёти ҳақидаги манбаларда жуда кам маълумот қайд қилинган. У Яссавия ва Нақшбандия шайхларидан иршод олган. Бу кемтикликни яқинда тадқиқотчи М. Исмоилов ўзининг “Шайх Худойдоднинг “Баҳр ал-улум” асари Марказий Осиёда тасаввуф тарихига оид муҳим манба (XVIII асрнинг иккинчи ярми)” мавзусидаги номзодлик диссертациясида маълум аниқликлар киритиб тўлдирди. Ҳазрат Худойдоднинг “Баҳр ул-улум” номли асарида тасаввуф илмларига оид “Жомий ал-бахрайн”, “Фирдавс ал-уламо”, “Уйун ал -масоил”, “Танбеҳ аз-золин”, “Бўстон ал- мухиббин”, “Тарикаи вусул” каби рисоалар ёзганлиги қайд қилинган. Булардан “Баҳр ул-улум”, “Бўстон ал- мухиббин”, “Фирдавс ал-уламо” ҳамда “Писанди зикри жаҳр” асарлари бизгача етиб келган. Шайх Худойдод ибн Тошмуҳаммад ўз даврида Яссавия тариқати таълимотини кенг тарғиб қилган. Унинг рисоалари ўша даврда ёзилган бошқа асарларга нисбатан илмийлиги билан ажралиб туради.

Тадқиқотчи М. Исмоиловнинг манбаларга таяниб, таъкидлашича Шайх Худойдод “Баҳр ал-улум”да Яссавия ва нақшбандия тариқатларининг тарихини қисман ёритган. Унинг ёзишича, XV-XVI асрларда нақшбандия ва яссавия тариқати ўртасида зикр тартиби масаласида низолар бўлмаган, балки улар ўзаро учрашиб, фикрлашиб туришган. Бу ҳолатни нақшбандия пирлари Муҳаммад Қози, Маҳдуми Аъзам, Жалолиддин Косоний (1462-1541), хожа Ислоҳ Жўйборий (ваф. 1563й.) ва яссавия тариқати пешвоси Шайх Худойдод Вали фаолиятларида кузатиш мумкин. Масалан, “Ламаҳот”асарининг муаллифи Муҳаммад Олимнинг сўзларига қараганда Шайх Худойдод Вали нақшбандия пешволари билан бир неча бор учрашиб, суҳбатлашган, ҳатто бир гал улар суҳбатига Самарқанд кубровийларининг шайхи Хусайин Хоразмий (ваф. 1551й.) ҳам қатнашган экан. Шайхлар бир-бирларига ўз тариқатларида қўлланиладиган зикрларни амалда бажариб кўрсатишган: кубровийлар най жўрлигида зикри самоъ қилганда, Маҳдуми Аъзам ҳам самоъ рақсини бажарган. Шайх Худойдод Вали эса, улардан

¹ Ўша китоб.

кейин зикри аррани ижро қилган. Бир шайх зикрга тушганда бошқалари жим туриб уни тинглашган, ҳеч қандай мунозарага боришмаган.¹ Яна бир мисол: Махдуми Аъзам “Маъориж ас-соликин” (“Соликларнинг юқорига кўтарилиши”) рисоласини ёзиб тугатгач, Шайх Худойдод Валига ўқиб берган ва унинг асари Шайх Худойдод Вали томонидан юқори баҳоланган².

Бошқа бир манбада хабар берилишича, нақшбандий хожа Ислон Жўйборий яссавия тариқати вакили бўлмиш Шайх Худойдод Вали ҳар сафар Бухорога келганида у билан узоқ суҳбат қургани, суҳбат охирида Шайх Худойдод Вали яссавийларнинг жаҳрий зикридан хожа Ислон Жўйборийга таълим бергани айтилган³. Хожагон тариқатининг илк намояндалари жаҳрий зикр қилишгани “Рашаҳот”, “Ламаҳот” каби манбаларга таянган баъзи тадқиқотларда ҳам ёритилган”⁴.

Демак, юқорида айтиб ўтилган маълумотлардан шундай хулоса келиб чиқадики, ушбу бир номдаги икки алломанинг ҳаёти саҳифаларида айрим ўхшашликлар бўлгани билан, лекин бошқа-бошқа инсонлар ҳисобланади. Уларнинг бири карманалик Шайх Худойдод Вали бўлиб, унинг қabri Самарқанд вилоятида бўлса, иккинчиси бухоролик бўлиб, қabri ҳам Бухорода жойлашган. Биз карманалик Шайх Худойдод Вали тўғрисидаги фикр мулоҳазаларимизни баён этамиз

3. Қадимий қўлёзма асарлар ва тарихий хужжатларда Шайх Худойдод Вали тавсифи

Шайх Худойдод Вали ҳаёти, фаолияти ва Яссавия тариқатидаги хизматлари замондошлари ва ундан кейин яшаган тарихчи муаррихларнинг қўлёзма асарларида ва тарихий хужжатларида маълум даражада ўз аксини топган.

¹ Ламаҳот, ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, №495 рақамли нусха.-101 б-102 а варақлар.

² Дўст Муҳаммад ибн Фаҳруддин ибн Қадр ибн Наврўз ал Кеший (ал-Косоний). Силсилат ус-содикин ва анис ал-ошиқин. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, №622.-106а-107б варақлар.

³ Қосим ибн Муҳаммад Шаҳр Сафойй. Анис ат-толибин. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, № 1337, -80б-81б варақлар.

⁴ Қаранг: Исмоилов М. Шайх Худойдоднинг “Баҳр ал-улум” асари Марказий Осиёда тасаввуф тарихига оид муҳим манба(ХVIII асрнинг иккинчи ярми). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёқланган диссертациясининг автореферати. Т.: 2006, 18-19-бетлар.

Ушбу кўлёзма асарларнинг айримлари чоп этилган, айримлари эса мамлакатимиз ва хорижий давлатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Масалан, Шайх Худойдод Валининг содиқ муридларидан ҳисобланмиш Ҳазрати Олим Шайх қаламига мансуб “Ламоҳот мин нафаҳот ул-қудс”(форсча, ЎзФА Шарқшунослик институтида уч нусхада сақланмоқда), Ҳофиз Таниш ал-Бухорий қаламига мансуб “Абдуллонома” тарихий асари (“Шарқ ” нашриётида 1999-2000 йилларда тўлиқ нашр этилди), “Маноқиб Шайх Худойдод Вали”(форсча, ҳозирги кунда Ҳазратнинг Ғазирадаги авлодлари кўлида сақланмоқда), Абу Тохирхўжа Самарқандийнинг “Самария” асари (1991 йилда нашр этилган), Ҳасанхўжа Нисорийнинг “Музаққир ул-ахбоб” кўлёмаси (форсчадан Исмоил Бекжон таржимаси, 1993 йилда Тошкентда нашр қилинган), Абдулғани Кашмирийнинг “Ривзат ул-ризвон” асари (XII асрда ёзиб тугатилган, асарнинг турли нусхалари мавжуд), Қози Мир Муҳаммад Вафо Карминагийнинг “Тухфаи ал-Хоний” тарихий асари (бу асар 395 бетдан иборат бўлиб, ЎзФА Шарқшунослик институтида 1359/ рақами билан сақланади), Муҳаммад Шариф Хусайний ал-Алавий ал-Бухорийнинг (XIX асрда яшаган) “Хужжат ул-зокирин” тазкираси (Самарқанд шаҳридаги музейда сақланади), Абдул Бақо ибн Хожа Баҳовуддин томонидан 1617 йилда ёзилган “Жомеъ ул-мақомот” асари (ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланади), Фитратнинг асарлари асарлари ва бошқа шунга ўхшаш кўплаб рисола ва хужжатларда Ҳазрат Худойдод Вали шахсиятлари, ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар келтирилади.¹

Азизон Шайх Худойдод Вали ҳаёти, Яссавий тариқатидаги хизматлари ва авлодлари шажараси ҳақида қимматли маълумотлар берувчи қадимий кўлёмза асарлардан бири у кишининг энг яқин ҳалифларидан бўлган, тўлиқ исми Муҳаммад Олим Шайх ас-Сиддиқий ал – Алавийнинг “Ламоҳот мин нафаҳот ул қудс” (“Муқаддас хушбўйликлардан ёрликлар”) асари бўлиб, ҳозирда бу асар олимларимиз томонидан ўрганилмоқда. Олим Шайхнинг ота томонидан бобоси Дарвеш Шайх (вафоти 1551-52) Яссавий шайхларидан Худойдоднинг саҳобаларидан бўлиб, Тошкент ва Самарқанддаги даврийлар орасида машхур

¹ Қаранг: Иноятов С., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т. “Шарқ”. 2006, 148-бет.

бўлган. Олим Шайхнинг тариқатдаги силсиласи қуйидагича бўлган: Олим Шайх-Пирим Шайх-Қосим Шайх Азизон Карманагий-Мавлоно Вали Азизон-Шайх Худойдод Вали. Олим Шайхнинг “Ламаҳот” асаридаги ўзининг сўзларига қараганда, у Шайх Худойдод Валининг набираларига уйланган.¹

“Ламаҳот” асарда Ҳазрат Худойдод ҳақида шундай маълумот келтирилган: “...Нақл қилибдурларки, қачонким Азизон Шайх Жамолиддин Ҳирот шаҳрига кўчиб бориб, у ерда муқим туриб қолгач, бир мажлисда ул зотга савол берибдилар: “Тариқатингиздаги суфийлар ва дарвешлар орасида фано мақомига (яъни тасаввуфда ўзликни йўқотиб, бутун борликдан кечиш) етганлар ҳозирда борму?”-деб сўраганларида Шайх Жамолиддин дебдилар: “Бу ерда йўқ, аммо Мовароуннаҳрда Мавлоно Худойдод номлик бир дўстим (шогирдим) бор, ул киши фано мақоми даражасига етгандурлар”. Байт;

Ҳар ки, дар ў ишқи содиқ омадаст,
Бар санаш маъшуқи содиқ омадаст.

Яъни: Ҳар кимдаки, содиқ ишқ пайдо бўлган экан,

Тақиқким, боши узра содиқ ошиқ келгандир.²

“Ламаҳот” тазкирасида Шайх Худойдоднинг авлодлари шажараси, кароматлари ва насаблари ҳақида ишонарли ва аниқ манбалар асосида қимматли маълумотлар берилган, жумладан: “...Ҳожагон тариқатининг пирларидан бўлмиш Амиршоҳнинг отаси, Шайх Худойдоднинг яқин муридларидан эди. Бир куни Ҳазрати Шайх ул Сайиднинг уйига ташриф буюрди. Қайтиш вақтида мезбон Шайх Худойдодга бир туяни ниёзмандлик учун тухфа қилдилар. Шайх ул туяга мина туриб, шундай дедилар: “Сайидда яхши от ҳам бор эди, уни ҳам ниёз қилиш ниятида эди, лекин ўзларини тариқат ақобирлари ҳисоблаганлар, яхши от-уловни ниёз қилишни ўзларига эп кўрмайдилар, бу уларга оғир ботади”. Неча кундан сўнг Ул сайиднинг отхонасига ўт тушиб, у отни қуйдирди ва ул хонадонга азим ва

¹ Ҳасанов Н., Султонов У. Мухаммад Олим Сиддикий ва унинг “Ламаҳот” асари ҳақида // “Имом ал-Бухорий сабоқлари”, 2006, 3-сон, 194-196 бетлар.

² Каттаев К. Худойдоди Вали тарихи. Самарқанд, 1995, 51-бет

вабо тарқалиб, Сайид вафот этди. Сайиднинг бундай қисматидан таъсирланган Шайх Худойдод унинг уйига яна ташриф буюриб, ўғли Амир Шохни ўзларига куёв қилиб, қизлари Биби Махзунани унга никоҳлайдилар”.¹

Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққир ул- аҳбоб” асарида Шайх Худойдод ҳақида қуйидаги маълумотларни учратамиз:

“...Ва Ҳазрати Шайх Худойдод Харсанг элидандир. Фақру фаноликда ҳаёт кечириш билан улуғ шуҳрат топган. Бир куни бир соил (савол берувчи) Ҳазрат Жамолиддин Шайхдан фано мазмуни хусусида сўрабди. Дебдики, “тўла қонли жавоб эшитмоқчи бўлсанг, эртага пешинга кел”. Ваъда қилинган вақт яқинлашганида Мавлоно Худойдод хизматлариким, Мовароуннаҳрдан Шайх Жамолиддин хузурига етиб келибдилар, эгниларида фано нишонаси кўриниб турган либос экан. Мажлис ахли тарқагач, халиги соил ўрнидан туриб, саволига жавоб талаб қилибди. Шайх Жамолиддин дебдики: “Мен сенга фанони намойиш этдим-ку, сен мендан ҳалиям шуни сўраяпсанми?”-дебди.

Шайх Худойдод кўп мужоҳадалар тортиб, мушоҳада давлатига эришганлар. Ҳеч ким алар камолотига қарши бирон сўз айта олмади. У киши Жаҳрия силсиласининг бошида турганлардан ҳисобланадилар. Уларнинг олийҳимматлилиги шу даражада эдиким, баён этишга тил ожиз, ҳар йили ўзининг бор-йўғини тарожга берардилар. Бир куни саҳийликда машҳур Қози Олнинг уйига келиб тушибдилар. Қози Шофиркон ўлчов тоши билан минг ман буғдойни уларга нарзу-ниёз қилибди. Шайх Худойдод дебдилар: “Марҳаматли Қози жаноблари изҳори ҳиммат қилмоқдалар”. Аммо, ўзлари бул матоҳ сари қиё ҳам боқмайдилар ва истиғно (тасаввуфда ўзини барча нарсадан тўқ тутиш қоидаси) водийсига қадам қўйиб, буғдойнинг барчасини битта камбағал кампирга баҳшида қилибдилар. Байт:

Икки олам нақтиға энмас Бақойининг боши,
Боракалло ҳиммати олию истиғносиға ”.²

¹ Каттаев К. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали авлодларининг насаб шажараси хусусида. // “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали- Яссавия тариқатининг машҳур намоёндаси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (1997й, 2 май). Самарқанд, 2000, 95-бет.

² Қаранг: Каттаев К. Худойдоди Вали тарихи. Самарқанд, 1995, 52-бет.

Шайх Худойдод Валининг ҳаёти ва фаолиятига бағишлаб ёзилган нодир манбалардан бири “Маноқиб Шайх Худойдод Вали” асари бўлиб, бу китобнинг ҳижрий 1331, милодий 1910 йилларда кўчирилган кўлёзма нусхасида Ҳазратнинг юрт фаровонлиги, ободончилиги, инсонларга меҳр-мурувват кўрсатишлари ҳақида шундай маълумотлар мавжуд: “Кўп жойларни очдик ... У жойларни ишлаш, кўриқлаш ва назорат қилишда худованда одамлари ва менинг хизматчиларим ҳеч қандай тасарруф қилишмади, уларга меҳр билан қарардим, биргаликда таваккул қилардик”.

Ҳазрат одамларга кўрсатган меҳр-мурувватлари ҳақида гапириб; “ Кармана вилоятида дўстларимиздан бири қарздор бўлиб қолибди. Қарзи минг шакедан(пул) ортиқ экан. Ўзи уни тўлашни ўйлаб адои тамом бўлибди. Ёрдам бериб бу ҳолдан қутқаздик”. Асарда келтирилишича, бир куни Шайх Худойдод Карманадаги устозига ўзи ёзган асарларидан парчалар ўқиб беради. Лекин у устоз Худойдоднинг бу ҳаракатларини яхши кутиб олмайди. Бу ҳақда Ҳазратнинг ўзи шундай дейди: “Карманада (баъзилар) таарруз (қаршилиқ) кўрсата бошладилар ... Албатта мен сиздан сабоқ олганман. Лекин нима қилай, илмим сиздан ошиб кетибди”, дейдилар(74 варақ). Шундан сўнг Карманадан яна Газирага келадилар ва шу ерда сокин топадилар”.¹

Худойдод Вали ҳақларида замондошларининг хотиротларида жуда кўп ривоятлар келтирилиб, у кишининг меҳнаткаш, ҳокисор инсон эканликлари қайд этилган. Масалан: Мақсуд ибн мир Насриддин ал-Ҳусайн ан-Нақшбандийнинг “Равойихул-қудс” китобида: “Ул зотнинг (Шайх Худойдоднинг) лақаби Хожа Азизон бўлиб, Шайх Жамолиддин саҳобаларидан эди: Султон ул-орифин Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавийнинг суҳбатларига етишгандир. Бир куни Мавлоно Муҳаммад Қози туя устидаги муҳофада ўтириб, ўз ходимлари билан Бухородан Самарқандга келар эдилар. Йўлда уларга Азизон Шайх Худойдод учраб қоладилар ва у киши: “туяда ўтирган киши кимдур?”- деб сўрайди. Ходимлар айтадилар: “Ҳазрати Муҳаммад Қозидирлар, Бухородан Самарқандга ташриф

¹ Абдухамидов А. Ҳазрат Шайх Худойдод Вали манокибининг таржимаси ҳақида // “Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий кадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари(2006й, 17 ноябрь). Самарқанд, 2006, 20- бет.

буюрадурлар.” Буни эшитган Шайх Худойдод дархол туянинг арқонини кўлларига олиб йўлга тушибдилар. Туя устида ўтирган Мавлоно Муҳаммад Қози сўрабдилар: “Туянинг арқони кимнинг кўлида?” Шайх Худойдод дедилар: “Фақир Худойдоднинг кўлидадир ва туя арқонини бўйнимга боғлаб чунон тортадурманким, қиёмат куни ҳам Ҳазратнинг туялари арқонини ушлаш умидидадурман.” Мавлоно Қози иноят қилиб дедилар: “Туя ва унинг соҳиби сизнинг ниёзингиз бўлмай.” Ва яна Ҳазрати Шайх Худойдод Вали ҳамда Ҳазрати Хожа Махдуми Аъзам Дахбедий бир замонда яшаганлар ҳамда самоъи зикрини дўст тутардилар. Тафрид ва тажрима (яъни, ортиқча нарсалардан четлашиш, ўзини ёлғизликка олиш) замонларида пешво эдилар ва бу тажриданнинг нишонаси эди”.¹

Шайбоний ҳукмдорларидан Абдуллахон II саройи тарихчиси Ҳофиз Таниш ал-Бухорий ҳам ўзининг Абдуллахонга бағишлаб ёзган “Абдуллонома” ёки “Шарафномаи Шоҳий” деб аталган асарида Абдуллахон II нинг Самарқанд шаҳри зиёратгоҳларига сайири тўғрисидаги маълумотларида Шайх Худойдод Азизон мозори зиёрати ҳақида шундай дейди: “Он ҳазрат Абдуллахон ибн Искандархон Самарқанддан чиқиб, атрофни зиёрат қилиш мақсадида йўлга тушти. Шаҳар теварагидаги Чоршанба мавзеъси (Самарқанд атрофида, Қорасув (Сиёб) бўйида жойлашган қишлоқ)даги Мавлоно Хожаги Косонийнинг мазорини зиёрат қилди. Андин сўнг отни жиловини Ипор (Чўпонотада, унинг жанубий ёнбағрида, Конирил ва Бедана кўриғи оралиғида) тамонга қараб бурди... Ойнинг ўн учинчиси, шанба куни (зулҳижжа 987 / 1580 йил, 3 феврал) Абдуллахон Азизон Мулла Худойдод мазорини зиёрат қилиш мақсадида Ғазира томон бурилди. Соф ихлос юзасидан ул Ҳазрат мазорини зиёрат қилганидан сўнг, садақа тариқасида камбағалларга бир қанча зарлар улашди.”²

Тарихчи Абу Тоҳирхўжа Самарқандийнинг “Самария” асарида Самарқанд шаҳри теварагидаги қадамжолар тавсифи келтирилган экан, муаллиф Шайх Худойдод Вали ҳақида жумладан, шундай дейди: “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Мозори Шероз туманида, Ғазира деган ўриндадир. У Шайх Ходимнинг

¹ Каттаев К. Худойдод Вали тарихи. Самарқанд, 1995, 53-бет.

² Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома Т. 2.Т. “Шарк”, 2000, 16-бет.

муриди бўлган, у эса (Шайх Ходим) Шайх Жамолиддиннинг муриди эди. Шайх Ходимнинг қабри Самарқанд шаҳрининг ташқарисида. У киши вилоят мартабасида ғоятда юқори эдилар, балки туғаси “Увайсий” эканлиги мазорига зиёрат қилганда қабри сочган нурдан билинади. Азизон Шайх Худойдоднинг ўлими 939 (1532) дадир. “Бирафт қутби олам” вафотининг тарихидир. Жаноб сайидлар паноҳи, хушёрлик ила тўғри йўл кўрсатувчи Абдулхайхожа судур у кишининг азиз авлодидандир. Ҳижрий 1232 (1826) йили Абдулхайхожа судур Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоднинг мазорлари устига олий хонақоҳ бино қилдирдилар. Улуғ боболарининг мазорларига мутаваллилик ва Ғазира шаҳарчасининг ҳукумати Абдулхайхожага тегишлидир. Самарқанддан Ғазирагача икки тош(16 чақирим)лик йўл. Ҳазрат Худойдод мазорининг зиёрати қалбларга нур бағишлайди. Бу сатрлар роқими у кишининг мазори зиёратига бориб барокот топди. Ҳижрий 1270 (1851) йили хайри сафар ойининг сўнгги кунлари яна у кишининг мазори зиёратига мушарраф бўлдим...”¹

Фитратнинг “Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар” номли мақоласида ҳам Ҳазрат Худойдод ҳақида куйидаги маълумотларни учратиши мумкин: “Милодий 1532 йилда ўлуб, Самарқанд шаҳридан уч тошлик масофада кўмилган. Мутасаввуф шоирлардан бўлиб, таҳаллуси Худойдоддир. Форсий шеърларидан бир ози “Ламаҳот” китобида бордир. Бизнинг фикримизга кўра туркий хикматлар ёзган Худойдод ҳам шунинг ўзидир.”-деб айтади. Муаллифнинг фикрига кўра Худойдод зуллисонан шоир бўлиб, унинг туркий ҳикматлари “Боқирғон” китобида акс этган бўлса, форс тилидаги шеърларидан намуналар Ҳазрат Олим Шайх Азизоннинг “Ламаҳот” ида берилган.²

Шу билан бир қаторда ул зот номига ёзилган ўша давр тарихий ҳужжатлари- “Вақфнома”да, “Хатти иршодий”да, “Насабнома”да, “Васиқнома” ва бошқаларида Ҳазрат Худойдодга боғлиқ маълумотлар, тарихий воқеалар, мулкий муносабатлар таърифи берилган. Юқорида келтирилган тарихий манбалар у зотнинг нафақат тасаввуф таълимоти, мақомати, балки валилик куч-қудратига, фазилатларию-

¹ Абу Тохирхўжа. Самария. Т.: “Камалак”, 1991, 59-бет.

² Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. Илмий асарлар. Т.: “Маънавият”, 2000, 36-бет.

инсонийлик хислатларига ҳам атрофлича таҳлил, таъриф берилган. Бу улуғ зот турмушнинг ҳамма оғир-енгилини, жабр ва зулмини, муҳтожлик азобу-уқубатларини ўз ҳаётида бошидан кечирганлиги сабабли ҳар доим ўзининг амалий фаолиятида жабрланган кишилар, оддий меҳнаткаш деҳқонлар манфаатини ҳимоя қилган. Шайх Худойдод Азизон ўзининг ёшлик йилларидаги ночор аҳволини ҳикоя қилар экан, жумладан, шундай дейди: “Бир куни қор қалин ёғиб, ҳаво жуда совуқ бўлганидан яланг оёқларим совуқ қотди ва шунда кўйлагимни ечдим-да йиртдим ва икки оёғимга ўрадим-у мактабга бордим. Аҳволим шу даражада бўлса-да, ўқишни тарк этмадим”-деб ёзиб қолдиради. “Мен Гиждувонда илм ўрганиш учун машғулот ўтказар эканман, уч йил битта пўстинни қишин-ёзин кияр эдим. Ички кийимларим ва ҳатто кўйлагим ҳам йўқ эди”¹, - деб ёзганлари ҳозирги ёшларимиз учун зарур сабоқ бўлиб, қанчалик турмуш оғир бўлмасин ўқишни унутмасликка, илм ўрганишга бардош бериб, таҳсил олишга чақириқдир.

Шайхнинг ҳаёти ва фаолиятига доир ҳали ўрганилмаган, тадқиқотчилар қўлига тушмаган асарлар ҳам талайгина эканлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Шунга қарамасдан, қатор асарлар таҳлили ва қимматли маълумотлар ҳамда Ҳазрат Худойдодга нисбатан берилган таърифлардан кўриниб турибдики, Ҳазрат Шайх Худойдод нафақат ўз даврида, балки, кейинги замонларда ҳам халқнинг юксак ҳурматиغا, ҳукмдорлар назарига тушган, обрў-эътибори баланд алломалардан ҳисобланган. Ул зотнинг юксак қадр-қимматини биз келажак авлодлар ҳам ўз ўрнига қўйиб, муборак қадамжоларини янада ободонлаштиришда, илмий меросини чуқурроқ ўрганиб, халқимизга етказишда баҳоли қудрат ҳисса қўшмоғимиз лозимдир.

¹ Аҳадов Ш. Йирик олим, етук тасаввуфчи аллома. Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий қадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (2006 й 17 ноябрь), Самарқанд 2006, 41- бет.

4. Шайх Худойдод Валининг ҳаёти ва фаолияти

Кейинги пайтларгача суфийликни реакцион моҳиятга эга бўлган таълимот санаб, уни ўрганиш тақиқланган эди. Сўфийликда тариқатлар турлича бўлиб, уларнинг энг кўп тарқалгани кодирия, рифоия, тайфурия, мавлавия, чиштия, бектошия, сафавия, нақшбандия, кубровия ва яссавияликдир. Ушбу тариқатларда орифлик устувор мақомат ҳисобланади. Орифлик- сўфийлик мақоматларидан бири бўлиб, у фақат Ҳақ моҳиятига етиб, унинг жамолига мушарраф бўлган зотларга насиб этади. Ўтмишда бундай шарафли мақом- даражага етган зотлар талай бўлиб, шуларнинг ичида бизнинг ҳам ватандошларимиз борлигини фахр билан эътироф этамиз.

Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, Маҳдуми Аъзам, Амир Кулол, Қосим Шайх ва Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали шулар жумласидандир.

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали падари бузрукворлари ва волидаи муҳтарамаларидан жуда ёшлиқда ажралганлар. Шу даврда уларнинг аҳволидан хабар олиб турувчи яқин киши бўлмаган. Ҳазрати Ҳақ Субҳоноҳу ва таоло замон солиҳларидан бирига бу солиҳ фарзанднинг тарбиясидан ғофил бўлмасликни башорат қилади. Бу ҳақда манбалардан бирида шундай фикр келтирилади: “Сенинг дунёвий ва ухровий саодатинг ундадир”. Ул соҳиб давлат – Мавлоно Ҳалил Қорақумий ул зотнинг хизматларига бел боғладилар. Ёшлари мактаб ёшига етгач, мактабга олиб борадилар. Саодатманд мактабдор муллога ҳам ғойибдан бир овоз зоҳир бўлган эканким, “бу ёш гўдакни яхши тарбия қилгинким, қиёмат куни сенинг шарафингга кўмак бергувчидир”¹.

Мактабга борган биринчи кундан Худойбердини муаллим ўзларига яқин жойга ўтқазиб, “бу ўғлон бир гуруҳнинг муршиди бўлғай ва олам аҳли унга мойил қолгусидир,” деган эканлар.

¹ Раззоқов С., Ўринбоев Б. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали ҳаёт йўли, илмий ва адабий мероси. (Қисқа лавҳалар). Самарқанд. 2001, 7-8 бетлар.

Кейинги пайтларда Ҳазратнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишга қизиқиш ортиб бормоқда. СамДУ профессори, филология фанлари доктори Бозорбой Ўринбоев билан қилган суҳбатларимиздан бирида у киши шундай фактларни келтиради: “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали ҳаёти ва фаолияти билан қизиқиш 1991 йил 9 майда Жиззах вилояти Ғаллаорол туманидаги 11-ўрта мактаб ўқитувчиси Зайниддин Мамаризаев шахсий кутубхонасида сақланаётган 248 саҳифали “Маноқиб Шайх Худойдоди Вали” кўлёмаси билан танишишдан бошланди”.¹

Кейинги тадқиқотлар натижасида у кишининг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ кўплаб маълумотлар аниқланди. Ҳазратнинг ҳислатлари, ҳаёти, фаолиятига бағишланган фикр ва мулоҳазалар бошқа кўлёмма асарларда баён этилганлигининг гувоҳи бўлди.

Бу манбаларда ҳам Шайх Худойдоди Вали 1461 йил Кармана яқинидаги Саранж(Шаранж) тоғи мавзесида туғилиб,илк мактаб таълимини шу ерда олганлиги, мактабни тугатгач Самарқанд шаҳрида Жавзония ва Улуғбек мадрасаларида (1477-1482), сўнгра Ғиждувонда таълим олиб, ундан кейин Бухородаги Мулло Муҳаммад мадрасаларида яшаб, бу ерда ҳам таълим олишни давом эттирганлиги ҳақида маълумотлар учрайди.

Шайх Худойдоди Валининг талабалик йиллари ҳақидаги фикрлар “Ламоҳот” китобида келтирилган: “Бир куни мен Самарқанддаги Мирзо Улуғбек мадрасасида толиби илмларнинг фалакиёт фани соҳасидаги мунозараларини ҳавас билан кузатдим. Уларни бир-бирларига муҳолиф топдим ва ўзим учун риёзатчилигим туфайли самовий сирларни кашф этдим”.²

Бундан кўриниб турибдики, Шайх Худойдоди Вали тасаввуф аҳлидан бўлиши билан бир қаторда фалакиёт соҳасига ҳам қизиқиши кучли бўлган. Яна шуниси ҳам эътиборга лойиқки, бу даврда ҳам Мирзо Улуғбек мадрасасида илоҳиёт илми ўрганилиши давом этган.

¹ Ўринбоев Бозорбой билан қилинган суҳбат матни муаллифлар шахсий архивида сақланмоқда.

² Каттаев К. Худойдоди Вали тарихи. Самарқанд, 1995, 8-бет.

Илм ва риёзатчилик бобида юқори мартабаларга эришган Шайх Худойдоди Вали ўзларига маънавий пир ахтариб 889 ҳижрий, 1484 милодий йили 23 ёшларида Жаҳрия тариқатининг машхур арбоби Шайх Жамолиддин Азизоннинг ҳузурларига, Бухоронинг Калити мавзеъига борадилар ва у кишига кўл бериб иродатларига кирадилар. Ҳазрати Азизон Шайх Жамолиддин пайғамбар Муҳаммад Мустафо (с.а.в) дан бошланиб, учинчи халқада саналган султон ул-орифин Ҳазрати Азизон Хожа Аҳмад Яссавий асос солган тариқатнинг ўн саккизинчи халқасидаги қутб ул-ақтоби ҳисобланиб, ўз асрининг ягона раҳнамози саналганлар. Учрашув чоғида Ҳазрати Азизондан Шайх Жамолиддин: “Номингиз нима?”-деб сўраганларида, “Номим Худойберди ”-деб жавоб берганлар. Шунда Ҳазрати Азизон: ул Ҳазратдаги фазилатларни кўриб,- “Шуморо бамо Худо дод”(менга сизни Худо етказди), энди сизнинг номингиз Худойдод бўлғусидир”, деган эканлар. Шу кундан эътиборан, у зот Худойдод номи билан машхур бўлиб, “Вали” деган улуғ унвонга сазовор бўлганлар.¹

Шайх Худойдоди Вали 1484-1488 йилларда туғилиб ўсган маскани-Карманага қайтиб, тариқат соҳасидаги фаолиятини давом эттиради. 1488-92 йилларда қарнобликлар хизматида бўлади. 1492-96 йиллар давомида Самарқанд шаҳридаги Абу Лайс маҳалласидаги ҳонақоҳ мадрасаларида дарс берадилар. Бу даврларда Ҳазрат тариқат ривожини учун энг самарали фаолият кўрсатган, илм ва риёзатчиликдан юксак мартабага эришадилар. Бу йиллар у кишининг фаолиятида кўплаб нуфузли мурид ва муршидларни тайёрлаш даврининг бошланиши бўлиб, Ҳазратнинг камбағалпарварлиги, саҳийлик фазилатлари ва илм аҳлига эътибори халқ орасида машхуру манзур бўлиб, обрў-эътиборлари тобора юксала борган.

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали 1496 йили Самарқанднинг ўша даврдаги Шероз туманидаги обод мавзеълардан бўлган Ғазира мавзеъсига келиб ҳонақоҳ курадилар ва умрининг охириларигача ушбу масканда фаолият

¹ Ўринбоев Б. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Валининг ҳаёти ва фаолияти // “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали- Яссавия тариқатининг машхур намоёниси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (1997 й, 2 май). Самарқанд. 2000,32-бет.

кўрсатадилар. Бу даврларда ҳам Ҳазратнинг Самарқанддаги ўз номлари билан аталган маҳаллаларда жойлашган хонақоҳларида илм-маърифат тарғиботи ул зот ва муридлари томонидан давом эттирилади. Ҳазратнинг мадрасаларида ўқиш даврларига эътибор қаратар эканмиз, дарс тинглаб юрган вақтларида ул зотга ажиб ҳолатлар ва ғаройиб воқеалар юз берар ва хазрат ўз ботиний ҳолатларини англашга ҳаракат қилар, бу ҳолатдан хабардор аҳоли эса хизматларга отланиб, ул зотни кўп безовта қилар ва натижада бошқа мадрасага ўтиб ўқишга мажбур бўлар ҳамда бир жойда тинч кўним топа олмас эдилар. Ўзларига қаратилаётган халқнинг эътиборидан, уларнинг кўрсатишлари мумкин бўлган моддий ёрдамларидан, машаққатли сўфиёна риёзатлар билан машҳур бўлишни афзал билиб, айтар эканларким: “Ҳақ субҳона ва таоло мени умримнинг бошидан охиригача фақирлар либосида ва фақирлар даврасида бўлишимни буюрдилар. Менинг ҳаётим пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадисларига мувофиқ кечар эди”,—деб таъкидлаган эканлар.¹

Кўпчилик тасаввуф арбоблари сингари Шайх Худойдод Вали ҳам ўз фаолиятини сўфийлик ва одобу ахлоқни тарғиб этувчи мутафаккирлик билан чегаралаб қўймай, аини дамда шеърят бобида ҳам қалам тебратганлар. Ул зот туркий ва форсий тилларда ўзининг ақл дурларини назм ипига териб турганлар. Ҳикматлар ҳам Шайх Худойдод Вали ижодий фаолиятининг асосини ташкил этади. Бунда Шайхнинг руҳониятли пирлари- Хожа Аҳмад Яссавий ҳамда Сулаймон Боқирғонийларнинг таъсири катта бўлганлигини кўраимиз.

Шайх Худойдод Ғазирада яшаб, худди Карманадаги каби жаҳрия-султония яъни, Шайх Аҳмад Яссавий тариқатини давом эттирди. Ҳам туркий, ҳам форсий шеърлар битиб, олий ҳимматлилиги ва камтарона турмуш тарзи билан шухрат таратди. Бухорога ташрифларидан бирида Хожа Аҳрор Валининг энг яқин сафдоши ва содиқ муриди, муршиди ҳақида “

¹ Раззоқов С., Ўринбоев Б. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали ҳаёт йўли, илмий ва адабий мероси. (Қисқа лавҳалар). Самарқанд. 2001, 10- бет.

Силсилатул- орифин” китобини ёзган Мавлоно Муҳаммад Қози билан учрашади, суҳбатидан баҳраманд бўлади. Махдуми Аъзам Дахбедий дея шарафланган Ҳожаи Аҳмад Косоний билан ҳам суҳбатда бўлиб, ул ҳазратни ҳам Ғазирада бир неча бор меҳмон қиладилар.¹

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод ўзининг бутун фаолияти давомида бева-бечораларни, меҳнаткаш оддий аҳолини доимо ҳимоя қилган. У киши бойлик тўплашда кенг имкониятларга эга бўлган бўлсада, аммо ўзи камтарона оддий турмуш кечириб, бойлигини камбағаллар билан бўлишиб, фақирона ҳаёт кечирган..

Шайх Худойдод Вали умрининг охирларида касалликка чалиниб, бировнинг ёрдамисиз тура олмаган, аммо тоат-ибодат вақти етгач, шундай бир ғайрат билан ўриниларидан туриб, Аллоҳнинг инояти билан ҳатто самоъ ва рақсга тушиб кетар эканлар. Шу тариқа 1496 йилдан Карманадан Ғазирага келиб яшаган Ҳазрат Худойдод 1532 йил 12 августда абадият оламига рихлат қиладилр.

Таъбир жоиз бўлса, шуни айтиб ўтиш керакки, ҳар қандай иш, ҳар қандай кичик ёки катта тадбир ҳам ўз-ўзидан амалга ошмайди. Уни амалга ошириш, ташкиллаштириш учун кимларнингдир тинимсиз меҳнати, жонкуярлиги ва қолаверса, фидойиликлари зарур бўлади. Шайх Худойдод Вали ҳаёти ва фаолиятларининг ўрганилишида, унинг муносиб авлодларидан бири, ЎзФА Самарқанд бўлимининг бош илмий ходими, техника фанлари доктори, профессор Саидмақсуд Абдурахмон ўғли Раззоқовнинг хизматлари алоҳида таҳсинга лойиқдир. У киши буюк бобокалонлари тарихига оид насабнома, вақфнома ва васиқаномалар каби тарихий ҳужжатларни кўплаб йиғиб, мутахассис олимларнинг бевосита иштирокида ўрганиб чиққан. Булардан ташқари Саидмақсуд домла Республикамизнинг таниқли олим ва журналистлари, жумладан - ЎзФА мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Ботирхон

¹ Иноятов С., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарқ”, 2006, 156- бет.

Валихўжаев, филология фанлари доктори, профессор Бозорбой Ўринбоев, тарихчи олим Комилхон Каттаев, шоир Ориф Хожи ва бошқалар билан ҳамкорликда изланишларни давом эттирмоқда. Натижада, Ҳазрат Шайх Худойдод Валининг шахсиятлари, ҳаётий фаолиятлари, кароматлари, адабий мероси ва авлодлари шажарасига оид маълумотлар тўпланиб, Самарқандда Ҳазратга бағишланган илмий-амалий анжуманлар ўтказилиб, у киши тўғрисида рисола ва тўпламлар чоп этилиб, кенг жамоатчиликка ҳавола қилинмоқда.¹

5. Худойдод Вали фаолиятида диний бағрикенглик муносабатлари

Тасаввуф-ислом оламида кенг тарқалган Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари маданияти тарихида чуқур из қолдирган фалсафий-диний ва маърифий оқимдир. У ўз даври учун янги оламни – Аллоҳ, инсон ва барча махлуқот уйғунлиги рамзи бўлган олий ҳақиқат ва гўзаллик дунёсини кашф қилган таълимотдир. Оллоҳ таолони таниш бутун оламнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилиш демакдир. Бундай интилишлар эса ҳар бир шахснинг ахлоқий ва маърифий камолотига ижобий таъсир кўрсатиши ўз-ўзидан равшан.

Ўрта асрларда Марказий Осиёда тасаввуф илмини юксак даражага кўтаришда, янги тариқатларнинг пайдо бўлишида Аҳмад Яссавий (вафоти 1166), Яхъё Сухравардий (1155-1191), Нажмиддин Кубро (1145-1221), Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1389) каби улуғлар алоҳида хизмат қилиб, уни янги фикрлар, қарашлар билан бойитдилар, янги оқим, силсилаларини вужудга келтирдилар. Улар тасаввуф ҳақида рисола ва китоблар ёзиб, унда инсон тафаккури учун янги қирраларни баён этадилар, уни амалга оширишга бош-қош бўладилар.

¹ Муаллифлар бир неча марта С.А. Раззоқов билан учрашиш шарафига муяссар бўлдилар. У киши билан суҳбат жараёнлари марокли ўтганлигини таъкидламоқчимиз.

Тасаввуфдаги Аҳмад Яссавий асос солган Яссавия- Жаҳрия тариқатининг XVI асрдаги давомчиси Шайх Худойдод Вали ўз фаолияти давомида юксак мартабаларга эришди. Ҳазрат Худойдод бошқа тариқатлар билан ҳам дўстона муносабатда бўлиб, катта ҳурматга сазовор бўлган инсондир. Шайх Худойдод Валининг нуфузи ҳукмдорлар наздида ҳам баланд эди. Шайхни жуда кўпчилик ўзларига пир билишар, маслаҳатларига кулоқ солишар эдилар. Жумладан, Муҳаммад Шайбонийхон, Бобур Мирзо, Абу Саъидхон, Убайдуллахон каби ҳукмдорлар у кишига алоҳида ихлос қўйган эдилар.

Ҳазрат яшаган даврда (XV-XVI асрлар) машҳур тариқатлар муршидлари орасидаги муносабатлар йўлга қўйилган бўлиб, жумладан, нақшбандия-хожагон тариқатининг етук намояндаси Ҳазрат Махдуми Аъзам ва Кубровия тариқатининг машҳур намояндаси Шайх Махдуми Хоразмий билан дўстона муносабатлар ҳам ўрнатилган эди.

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали даврида ушбу тариқатлар вакиллари бир-бирларини иршод усулларига эҳтиром билан қарашганлар ва зарур пайтларда тажриба алмашганлар. Аҳмад Маҳмуд Хазинийнинг эътирофига кўра, авваламбор, нақшбандия тариқатининг йирик вакили ва Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандийнинг муршиди бўлмиш Ҳазрати Амир Кулол зикрининг Яссавия ва Нақшбандия турларини уйғунлаштиришга муваффақ бўлган эканлар.

Ушбу тариқатлар ўртасидаги муносабатларининг ривожини Яссавия тариқатининг давомчиларидан Ҳазрати Азизон Шайх Жамолиддин Ҳиротга келгач, Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намояндаси Мавлоно Абдулғафур ва давлат арбоблари томонидан кўрсатилган илтифотларида ҳам кузатиш мумкин.

Яссавия, Нақшбандия ва Кубровия тариқатлари вакиллари билан бирга фаолият кўрсатган Ҳазрат Шайх Худойдод , Ҳазрати Махдуми Аъзам ва Ҳазрати Шайх Махдуми Хоразмийлар бир давр фарзандларидирлар. Ўзаро дўстлик муносабатида бўлган учала бу буюк зотлар тасаввуфий мунозаралар

ва баҳс олиб боришганликлари туфайли бу тариқатларни маълум даражада бир-бирларини бойитган ҳолда ривожлантирганлар. Айниқса, хазрати Маҳдуми Аъзам Даҳбедий ва Ҳазрат Шайх Худойдод Вали ўрталаридаги дўстона муносабатлар, тарихий мулоқотлар ушбу икки тариқат намояндалари учун ибратли характерга эга бўлган.¹

Академик Б.Валихўжаевнинг ёзишича: “...Хожаги Маҳдуми Аъзам Ғазирага етганда, шу даврнинг танилган шайхларидан Бобо Худойдод Вали билан учрашиб, бир-бирларининг суҳбатидан бахраманд бўладилар. Маълумки, Бобо Худойдод Вали, Яссавия-Жаҳрия-Султония тариқатларининг етук муршидларидан бўлиб, Шайбонийхон, темурийзода Бобур Мирзо ва бошқа подшоҳ, султонлар хурматиға сазовор бўлган эди. Маҳдуми Аъзам Даҳбедий Бобо Худойдод Валида шундай катта таассурот қолдирганки, натижада Бобо Худойдод Вали туя жунидан ўзларига тўқилган тўнни мамнуният билан Маҳдуми Аъзамга туҳфа қиладилар. Бу ҳол тасаввуф тариқатида эътироф этиш ва юксак даражада қадрлаш рамзи сифатида тушунилади...”².

Академик Б. Валихўжаевнинг мақоласида келтирилган бу далилларни биз К.Каттаевнинг мақолаларидан бирида ҳам янада мукамалроқ баёини учратдик. Унда: “Жомеъул-мақомот” китобида қуйидаги воқеа келтирилади: “Нақл қилибдиларки, қачонким, Ҳазрати Маҳдуми Аъзам Ахсикат вилоятидан Самарқандга келаётганларида хазрати Шайх Худойдод Валининг манзилларига (Ғазирага, ҳозирги Жомбой туманига) ташриф буюрадилар. Улар орасида ошночилик ва дўстлик мулоқотлари ўша вақтларда бошланган эди. Ҳазратнинг ташрифларидан хурсанд бўлган жаноби Шайх хазратлари меҳмонга ўзлари хизматда бўладилар. Он хазрат Маҳдуми Аъзам айтар эдилар: “Сиз ёнимда турунг, токи бир-биримиз билан суҳбатда бўлайлик”. Ҳазрат Шайх дедилар: “Агар туриб қолсам, кўрқаманки, мулозимлар хизматида камчилик бўлиб қолиши мумкин, шу жиҳатдан ўзим меҳмонга

¹ Қаранг: Иноятов С., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарк”, 2006, 148-160-б.

² “Зарафшон”, (Самарқанд), 1993, 11-сентябрь.

хизмат қилмоқдаман.” Қачонким аср намозининг вақти киргач , муаззин азон айтди ва такбир келтирди. Он хазрат Махдуми Аъзам хазрат Шайхга дедилар: “Сиз намоз имоматлигига ўтинг ” Ҳазрати Шайх кутиб индамай турдилар. Иккинчи бора илтимос қилинган , хазрати Шайх дедилар: “Ҳазрат Махдуми Аъзам! Аввалги бора имоматликка ўтишимни сўраганингизда, узрхоҳлик тариқи юзасидан индамай кутиб турдим ва шунинг учунким, охири вақтларда шу ҳолга тушиб қолганманки , тўрт ракаатлик намозларни икки ракаат қилиб ўқийман. Ва бу каби эсдан чиқишлар менинг ҳолатимда бўлиб келгандир.” Бунга жавобан он хазрат Махдуми Аъзам дедилар: “Сиз бу мартаба ва мақоматдан янада юқори ўтибсиз ва энди бу даражада туриб қолишингиз жоиз эмасдир, яъни янада юқорироқ мартабага эришганлигингизни хис этишингиз лозимдур”- дедилар ва ушбу байтни ўқидилар:

Эй, бародар, бениҳоят дар қаҳист,

Хар кужо , ки мероси, бигзар , моист.

(Яъни: Эй дўст, , ушбу бениҳоят улуғ сулук йўлининг ҳар қайси даражасига етсанг ҳам, тўхтамай ўтиб кет.)

Икки бузруквор ўз суҳбатларининг адосидан сўнг икки тариқат (Нақшбандия-Ҳожагон ва Жаҳрия-Султония) раҳбарлари кўп йиғлашиб хайрлашдилар. Ҳазрати Шайх ўз қўллари билан туя жунидан тўқилган чакмонларини ниёз тариқасида меҳмоннинг елкаларига ташладилар. Он хазрат Махдуми Аъзам ҳам ўз фаражи-рўмол ёпинғичларини ул зотга қийгиздилар”. (“Жомеъ ул – мақомат” китобидан айнан таржима қилинган).¹

Бу икки тариқат намоёндаларининг учрашувлари тўғрисида жуда кўп манбаларда маълумотлар берилган. Шулардан бири “Ламаҳот” китобидир. Унда: “...Бозор айёмида Мавлоно Ҳожаги Косоний (яъни, Махдуми Аъзам Даҳбедий) Самарқанднинг Даҳбед мавзеъсидан Фарғона водийсининг

¹ Каттаев К. Шайх Худойдод Вали ва тариқатлар // “Самарқанд”, 2006, 17 ноябрь, 48- сон.

Ахсикат мавзеъси томон жами ёронлари билан бораётиб, Шайх Худойдод Вали яшайдиган Ғазира яқинида тўхтайдилар. Шайх Худойдод Вали ул зотнинг келганларини эшитиб, учрашувга чиқадилар ва ўз манзиллари Ғазирага таклиф этадилар. Лекин Маҳдуми Аъзам ҳамроҳларининг ва отуловларининг кўплигини айтиб, Шайх Худойдодни ташвишга қўймаслик учун маъзурат қилиб узр сўрайдилар. Ночор Шайх Худойдод уйларига равона бўладилар. Ул зот йўлда ўз ҳамроҳларига дейдилар: “Мавлоно Хожаги –Маҳдуми Аъзамни зўрлик ила ўз уйимизга келтирамиз. Кеч кириб оқшом пайти ёмғир ёға бошлади ва Маҳдуми Аъзамнинг чодирларидан сув ўта бошлади. Ўшанда Маҳдуми Аъзам ўз ҳамроҳларига жилмайиб дедилар: “Мавлоно Худойдод бизни ўз уйларига олиб бормагунча қўймайди”. Ва жами ёронлари билан Шайх Худойдод Валининг манзилларига отландилар. Ўша кеча Шайх Худойдод Вали меҳмонлар шарафига меҳмондорчилик буюриб, эртаси бомдод намозидан сўнг катта маърифий мажлис уюштириб, меҳмонлар билан сидқидилдан мулоқот-суҳбат ўтказадилар..

Бу мажлисда мезбон меҳмонларга ўз тариқати юзасидан мушоҳадалар билдиради. Меҳмон бўлиб келган Маҳдуми Аъзам ва шериклари эса бу мушоҳадаларни тинч ўтириб эшитиб борадилар. Бу тоифадаги зоҳид кишилар шу одатни қабул қилишганки, мезбон тариқа баёнини сўзласа, меҳмон жим ўтириб, эшитиб бориши керак”.¹

Шу маънода “ Ламоҳот ” китобида келтирилишича, Нақшбандия тариқати пешвоси Ҳазрати Хожа Муҳаммад Порсо Ҳирот шаҳрига келиб, Шайх Зайниддин ал-Хавофийнинг уйларига ташриф буюрганларида, мезбон сўзлаган, меҳмон эса куни билан эшитган. Ва аксинча, қачонким бошқа кунида Шайх Зайниддин Порсоникига меҳмон бўлиб келганларида меҳмон сўзлаб, мезбон эса эшитиб борган. Миёнқолда яшайдиган Мавлоно Иброҳим Садрнинг отаси уйига Маҳдуми Аъзам, Шайх Худойдод ва Шайх Ҳусайн Хоразмий (Кубравия тариқати пешвоси (1465-1551) каби уч тариқатнинг,

¹ Каттаев К. Ҳазрат Шайх Худойдод Валининг Нақшбандия ва Кубровия тариқати етук намояндлари билан муносабатлари // “Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий кадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари(2006 й, 17 ноябрь). Самарқанд, 2006, 17- бет.

яъни нақшбандия, жаҳрия, самоъия тариқатининг буюк намояндalари меҳмон бўлиб келишади. Анча вақт бир-бирлари билан мулоқот қилганларидан сўнг, Шайх Ҳусайн Хоразмий машшоқни чақириб, най чалишни буюради. Най чалина бошлагач, ул зот ўз тариқалари бўйича самоъия зикрига тушиб кетадилар. Маҳдуми Аъзам ва Шайх Худойдод Вали ҳам ўз навбатида ўз тариқатлари зикрларини қилишади. Қолган иккаласи тик туриб эшитишади.¹ Ушбу уч улуғ шайхнинг бир-бирларининг тариқатларига бундай ҳурматда бўлишлари диний бағрикенглик нишонасидир. Бу ҳол бугунги бизнинг давримизда ҳам дин аҳллари учун ибрат намунасидир.

Шундай қилиб, қирқ ёшгача Карманада яшаган Шайх Худойдод Вали Газирада ҳам ўттиз йил яшаш жараёнида ўз меҳнати билан кун кўриб, ҳалол ва пок луқма, покиза иймон ва кучли эътиқод билан умргузаронлик қилиб, ўз суҳбатдошлари-ю, муридларини ҳам шунга даъват этган. Зотан, нақшбандия авлиёлари мамлакат сиёсий ҳаётига фаол аралашар, катта ерларга эгалик қилар эканлар, раиятга қарши қаратилган ҳолларни улар иқтисодиёт ёрдамида ҳал қилишга уринган эдилар. Шайх Худойдод Вали эса ҳар ким ўз насибасини ўзи меҳнат қилиб топиши керак, деган ақидага содиқ туриб, замонасининг буюк ва юксак инсонига айланган. Аслида нақшбандия ва яссавия ўртасида катта тафовут йўқлиги Шайх Худойдод Вали ва Маҳдуми Аъзам дўстлигида яққол ўз намунасини топган десак жуда тўғри бўлади.

Биз юқорида келтирган далиллар нафақат диний бағрикенгликдан, балки инсонлар ўртасида асрлар давомида сайқал топиб келаётган меҳмоннавозликдан, меҳмону мезбон муносабатларининг ўзига хос қадрият эканлигидан далолат бериб, буюк шайхлар фаолиятида бу ахлоқий фазилат муҳим ўрин тутганлигининг ўзига хос намунасидир.

¹ Қаранг: “Самарқанд” газетаси, 2006, 17 ноябрь.

6. Ҳазратнинг Яссавия тариқатидаги силсиласи

Тасаввуфдаги Яссавия-Жаҳрия тариқатининг асосчиси Хожа Аҳмад Ясси (Туркистон) шаҳрида туғилган. Ўрта Осиё тасаввуфининг устунларидан бири Ҳазрати Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг вафотидан сўнг Аҳмад Яссавий Бухорода унинг ўрнига шайхлик қилади. Кейинчалик Аҳмад Яссавий Туркистонга қайтгач, Юсуф Ҳамадонийнинг тўртинчи ҳалифаси Абдухолик Гиждувоний шайхликни давом эттиради.¹ Ҳазрат Ҳамадоний тўрт халифани тарбиялаганлар. Булар: Хожа Абдулло Барқий(вафоти 1160), Хожа Ҳасан Андоқий (вафоти 1157), Хожа Аҳмад Яссавий ва Хожа Абдухолик Гиждувоний(вафоти 1179) лардир. Нажмиддин ан-Насафийнинг “Қандия” ва Хусайин Воиз ал- Кошифийнинг “Рашоҳат ул айн ул-хаёт” китобларида келтирилишича, Ҳазрат Ҳамадонийнинг вафотларидан сўнг шогирдлари биринкетин иршод маснадида ўтирадилар. Қачонким, Хожа Аҳмад Яссавийга навбат етгач, Бухоро халқини даъват этиш билан машғул бўладилар.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳақидаги ривоятлардан бирида у киши 63 ёшга, яъни пайғамбар ёшига етгач, ертўлага кириб, умрларини тоат-ибодат, худо йўлига риёзатда ўтказиб, 125 ёки 133 ёшда, 1166-67 йиллар орасида вафот этган дейилади. Шарқда ўтган аксарит художўй, Ҳақ йўлида фидоий сўфи донишмандларнинг 100-120 йил умр кўришларини инобатга олсак, Яссавийни шунча йил умр кўришлари ҳам айни ҳақиқатдир.²

Хожа Аҳмад Яссавий тариқати хонадонидан ўттиз машойих бузругворлар етишиб чиқадилар. Лекин Ҳазратнинг тўрт машхур халифалари бўлиб, улар: Мансур Ота, Абдумалик Хожа, Тожи Хожа, Сайид Ота, Сулаймон Ота, Сўфи Муҳаммад Донишманд ва Ҳаким Ота эдилар.

Ҳаким Ота - (вафоти 1191 йил). У кишининг яна бир номлари Сулаймон Боқирғоний бўлиб, Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавийнинг тўртинчи халифаларидандир. Олим Шайхнинг “Ламаҳот” китобида келтирилишича,

¹ Дўстқораев Б. Яссавий ким эди. Т.: А. Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994, 19-бет.

² Ҳамиджон Хомидий. Тасаввуф алломалари. Т.: “Шарқ” 2004, 156-бет.

Ҳазрат Ҳаким Ота шариат илмида уч минг ҳикмат, тариқат борасида уч минг ва ҳақиқат борасида ҳам уч минг ҳикмат айтган эканлар. Алишер Навоийнинг “Насойим ул –муҳаббат” асарида келтирилишича: “Ҳаким ота–оти Сулаймондур. Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридидур. Ҳамонки, бир кун Хожа табхе(овқат пишириш)буюрғондурки, матбахий(ошпаз)ўтин етмайдур деб келгандир. Алар азҳабға дегандурларки, ёзидин ўтун терибдурлар, матбахга(ошхонага)келгунча ёғин жихатидан ўтунлар ҳўл бўлғондур. Ҳаким ота терган ўтунларни тўниға чирмаб, қурук келтиргандилар. Хожа Ҳазратлари дегандирларки, эй фарзанд, ҳакимона иш қилдинг ва аларға бу лақаб андин қолғондир ва Ҳаким Отаға ҳикмат тили гўё бўлубтур.”¹

Сулаймон Боқирғоний Хожа Аҳмад Яссавий ишоратлари билан Хоразм вилоятига бориб, у ерда халқни тариқат йўлида такомиллаштирганлар ва шу ердаги Оққўрғон мавзеида вафот этганлар.

Занги Ота - Туркистонлик машҳур авлиё, илоҳиёт олими, чўпонлар пири. У киши ҳозирги Тошкент вилояти Янгийўл тумани ҳудудида туғилган ва 1258 йилда шу ерда вафот этади. Занги ота Хожа Аҳмад Яссавийнинг устозлари бўлган Арслонбоб эшоннинг эвараси эдилар. У киши ўта қора танли бўлганлиги учун Занги(Занжи) деб аталган. Занги отанинг тўрт халифаси бўлиб, улар: Узун Ҳасан ота, Сайид ота, Садр ота ва Бадр ота эдилар. Ҳазратнинг қабри Тошкентдан 16 чақирим жанубда жойлашган ҳозирги Занги ота қишлоғидадир.²

Занги Ота тўғрисида Фахруддин Али Сафийнинг “Рашоҳот” асарида келтирилишича: “Олар (яъни, Занги Ота) Орслонбобнинг набираси Тожи Хожанинг фарзандлари турурлар ва йиллар волиди шарифларининг тарбияти зилли ҳимоятида бўлдилар... Ва Ҳаким Ота вафот тобғонидан сўнг Анбар Ано отлиғ завжасиниким, Бароқхоннинг³ қизи эрди, хуболайи аҳдлариға келтурдилар... Ойтурларким, Ҳаким Ото сиёҳрангда эрканлар. Бир куни Анбар Анонинг хотирлариға келдиким, “не бўлур эрди Ҳаким Ото сиёҳрангда бўлмасалар”. Ҳаким Отоға онинг ҳавотириға ишроқе бўлуб, ойтурубдилар: “Тез

¹ Сулаймон Бозирғоний. Боқирғон китоби. Т. “Ёзувчи” 1991, 3-бет.

² Хожа Исмадуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда Ислом маданияти. Т. “Шарқ” 2000, 84-бет.

³ “Маноқиб Сулаймон Ото” да ёзилишича, асли исми “Бўғроҳон”, у Хоразм вилояти ҳокими бўлган ва ўз қизи Анбаройимни Ҳаким Отоға никоҳлаб берган. Сўнг ўзи ва яқинлари билан Ҳаким Отоға мурид бўлган.

бўлгайким, мандин ҳам сиёхроқға мусохиб булурсан”¹ Манбаларда кўрсатилишича, Занги отанинг шоғирдларидан бири Саид отанинг фаолиятлари Хатирчи билан боғлиқдир. У кишининг муборак рамзий мазорлари хозирги Боғчакалон ширкат хўжалигидаги Оқмасжид худудида. Бу жой 2002 йилда қайта таъмирланиб, зиёратгоҳга айлантирилди.

Ямин ота - (“Тухфат уз-зоирин” асарида Оламинбобо, “Музаккир ул-ахбоб”да Эломон ота деб аталган). Ушбу бузругвор Садр отанинг халифаси бўлиб, вафот этган устозининг ўрнига иршод маснадида ўтириб, толиблар илмини Ҳақ йўлига даъват қилган. Ямин бобо қадимги Суғд Хурд (яъни, Офаринкент) туманидаги (хозирги Оқдарё тумани) Кумушкент мавзеида вафот этади. Бу мавзеъда жойлашган Имом Али Суғдий мазоридаги даҳмада Ямин бобо, Шайх Мавдуд ва Шайх Али қабрлари жойлашган.²

Шайх Алишайх – Ямин бобонинг халифаси бўлиб, пиридан сўнг унинг тариқатини давом эттиради ва халқни Ҳақ йўлига даъват этади. Қабри Оқдарё туманидаги Кумушкент мавзеида. “Имом Али Суғдий” мазоридаги даҳмада жойлашган Яминбобо, Мавдуд Шайх қабрлари ёнида.

Шайх Мавдуд – Алишайхнинг халифаси бўлиб, устозидан сўнг пирлик ва иршод бериш ҳуқуқига эга бўлади. Ул зотнинг машҳур халифаларидан бири, Иқоний таҳаллуси билан шеърлар ва ҳикматлар ёзган Камол Шайх ҳақида ёзувчи Фитрат ҳам ўз асарларида қайд қилиб ўтади. Жумладан: “Иқоний таҳаллусидан бу кишининг Фарғонадаги Иқондан экани англашилади. Яссавий шайхлари орасидан машҳур Мавдуд шайхнинг муриди Камол Шайх деган одам бор. “Рашоҳот” да у ҳақида “Аз қибор асҳоби Мавдуд турғонин билдирадир. Ҳижрий 1093 (милодий 1680)да бухороли муфти Зинда Али томонидан ёзилган “Самарат ул-машойиз” отли китобда ҳам “Ламаҳот” да бу Камол шайхнинг таржимаи холи ёзилғонда “Лақаби эшони Иқоний аст салҳо дар қаръиз

¹ Фахруддин Али Сафий. Рашоҳоту айн ил-ҳаёт. Т.: “Абу Али Ибн Сино” нашриёти. 2004, 25-26-бетлар.

² Каттаев К. Шайх Худойдод Вали тарихи. Самарқанд. 1995, 18-бет.

Алибоди Самарқанд буданд, вафот ва мадфуни шарифи эшон оншо аст” дейдилар,¹

Яна: Мавдуд Шайхнинг асхоби набираларидан эрди. Шош вилояида мақом тутибдилар. Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор) ойдиларким: “Камол Шайх муриди Мавдуд Шайх эрди ва Ходим Шайхнинг биродари тариқати эрди. Вақтеким, бизлар Хуросон сафаридан мурожаат қилдук ва Тошкандда иқомат этдук, ул бизларнинг суҳбатимизга кўб келур эрди”.²

Шайх Ходим – Бу бузрукувор Шайх Мавдуднинг халифаси. Ўз фаолиятининг юқори чўққиси даврида Мовароуннахрдаги кўпчилик унинг иродатида бўлган. Шайх Ходим аввал бошида Кубровия силсиласига мойиллик билдиради. Сўнгра ўша силсила намояндаларидан бирининг маслаҳати билан Шайх Мавдуд билан суҳбат куриб, унга мурид тушади. “Ламаҳот” ва “Рашоҳот” китобларида Ходим Шайх билан Нақшбандия тариқати пешвоси Хожа Аҳрор Вали мулоқотларига кенг ўрин берилган. Хожа Аҳрор Вали Шайх Ходимни ўз устозларидан бири деб ҳисоблаганлар. Мовароуннахр ҳукмдори бўлган темурий Султон Аҳмад Мирзо(1469- 1494 йиллар ҳукмронлик қилган) ҳам ул зотни жуда хурмат қилиб, эъзозлаганлар.³

Шайх Жамолиддин – Бу зот Шайх Ходимнинг кибор халифаларидан бўлиб, Бухорода туғилган. “Ламаҳот”да келтирилишича, Муҳаммад Шайбонийхон ҳам хокимиятга келишидан олдин Шайх Жамолиддинни пир билиб, мурид тушган. Шайх Худойдод Вали зоҳидона кўтаринкиларни устозлари Шайх Жамолиддиндан олган. Бу зот ҳам ўз замонасида халқ ва ҳукмдорлар хурматида сазовор бўлган эдилар.

Яссавия – Жаҳрия силсиласининг мана шу ердаги бўғинида, яъни XV аср охири ва XVI аср бошларида Шайх Жамолиддиндан сўнг иршод маснадида ўтирган Ҳазрат Шайх Худойдод Вали ва бу тариқатнинг кейинги давомчилари – Қосим Шайх Азизон, Пирим Шайх, Хожа Муллои Нурий, Қамбар Шайх, Бобои

¹ Фитрат. Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар // Танланган асарлар. 2- жилд. Т.: Маънавият. 2000, 33-бет

² Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-ҳаёт. Т.: “Абу Али Ибн Сино” нашриёти. 2004,32-бет.

³ Каттаев К. Шайх Худойдод Вали тарихи. Самарқанд. 1995, 21-бет.

Тиркаш, Шайх Дарвеш, Ориф Сўфи, Олим Шайх, Азизон Мавлоно Вали, Шайх Обид ва бошқалар кейинги даврларда тасаввуфий ғояларни тарғиб қилдилар.¹

Шайх Худойдод Валининг яқин ҳалифаларидан бири Олим Шайх Азизоннинг “Ламаҳот” асарида келтирилишича: “Олим Шайхнинг ота томонидан бобоси Дарвеш Шайх(вафоти 1551-52) яссавий шайхларидан Шайх Худойдод Валининг муриди бўлиб, Тошкент ва Самарқанддаги тариқат аҳли орасида машхур бўлган. Бухоро хони Пирмуҳаммадхоннинг мажлисларида иштирок этган. Дарвеш Шайх Алиободда иршод маснадида бўлиб, Тошкентда катта жомеъ масжид, Шайх Худойдод мазорида ҳовуз ва боғ барпо қилган. Шайх Худойдод Валининг тариқатдаги ҳалифалари қуйидагича: Олим Шайх-Пирим Шайх- Қосим Шайх Карманегий- Шайх Худойдод Вали.”²

Сўзимиз хулосасида Шайх Худойдод Валининг “Тухфат уз-зоирин” китобида келтирилган, тарихчи олим Комилхон Каттаев томонидан ўрганилиб, нашр этилган Ҳожагон-Нақшбандия силсиласининг Яссавия – Жаҳрия-Султония силсиласи билан узвий боғлиқлиги ҳақидаги жадвални келтирамиз:

Пайғамбар(а.с)	
Абу Бакр Сиддик	
Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр Сиддик	
Имом Жаъфар Содик	
Боязид Бистомий	
Абул Хасан Ҳароконий	
Абул Қосим Гургоний-Гусий	
Абу Али Фармадий	
Абу Юсуф Ҳамадоний	
Ҳожагон -Нақшбандия	Яссавия-Жаҳрия-Султония

¹ Каттаев К. Шайх Худойдод Вали тарихи. Самарқанд. 1995, 23-бет.

² Хасанов Н., Султонов У. Муҳаммад Олим Сиддикий ва унинг “Ламаҳот” асари ҳақида // “Имом ал-Бухорий сабоқлари”. 2006, 3-сон, 195-бет.

Хожа Абдухолик Гиждувоний	Хожа Ахмад Яссавий
Хожа Ориф Ревгарий	Хаким ота
Хожа Муҳаммад Фағнавий	Занги ота
Хожа Муҳаммад Бобои Самосий	Ямин ота
Амир Саийид Кулол	Шайх Алишайх
Али Рометаний	
Хожа Баховуддин Нақшбанд	Мавдуд Шайх
Мавлоно Якуб Чархий	Шайх Ходим
Хожа Аҳрори Вали	Шайх Жамолиддин
Мавлоно Муҳаммад Қози	Шайх Худойдод Вали
Махдуми Аъзам Даҳбедий	Али Шайх
	Қосим Шайх
	Пирим Шайх
	Олим Шайх

II боб. Шайх Худойдод Вали мероси ва авлодлари шажараси

1. Шайх Худойдод Валининг адабий меросида тасаввуф ғояларининг ёритилиши

Қадимий ва ўрта асрлар даврида Мовароуннаҳр нафақат Шарқ балки жаҳонга машҳур олим-у уламоларни тарбиялаб, вояга етказган. Улар серқирра ижоди туфайли маданий меросимиз тарихида катта мерос қолдирганлар. Ана шундай маънавият арбобларидан бири Шайх Худойдод Вали номи билан машҳур бўлган буюк алломадир.

Ул зот ўз даврининг йирик олими, ислом тасаввуф илмий таълимотидаги яссавия-жаҳрия-султония тариқатининг таниқли намояндаси бўлган. Шайх Худойдод Вали Карманада илк саводини чиқариб, кейинчалик Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олиб, тасаввуф таълимотининг йирик намояндаси даражасига кўтарилиб, каромат қилиш қувватига эга бўлади. Бундай қудратли фазилатларга ўтмишда камдан-кам кишилар эришган ва ҳамма ҳам бундай юксак қудратга, нуфузга муносиб бўлавермаган.

Шайх Худойдод Валининг илмий-тасаввуф таълимотининг асосида инсонийлик, инсонпарварлик ғояси ётади. У зулми, адолатсизлик-ҳақсизликни қоралаб, адолат, ҳақиқат, ҳақ йўлида фидоий бўлишликни улуғлар эди. Ҳазратнинг ўзи бу ғояга қатъий риоя қилган, шогирдларини ҳам шунга содиқ бўлишга даъват этган. Умри давомида Мовароуннаҳрда катта обрў-эътиборга эга бўлиб, ҳатто унга ҳукмдорлар итоатда бўлсада, ўз меҳнати эвазига кун кечиришни умр бўйи афзал кўрган.

Тасаввуфнинг яссавия-жаҳрия-султония тариқатига доир ғоявий таълимотининг асосий йўналишлари, мазмун моҳиятини очиқ беришга уринган. Бу ҳол ўзбек, форс тилларида ёзилган шеърлари, хикматли сўзлари

ва ғазалларида, умуман у муборак зотнинг шеърий мероси мавжуд ёзма манбаларида, амалий ҳаракатларида ўз ифодасини топган.

Маълумки, султонул-орифин Ҳазрати хожа Аҳмад Яссавий тариқатидаги “Жаҳрия-Султония” силсиласи сулукининг ўз замонасидаги пешвоси ҳисобланган Шайх Худойдод Вали фаолияти ва маънавий мерослари ҳақида кўплаб мақомат ва рисолалар ёзилган ҳамда баъзи қўлёзма китобларда ул зот ҳақида алоҳида боблар келтирилган. Булар сирасига “Ламаҳот мин нафоҳатул-қудс”, “Хужжотул-зоҳирин”, “Маноқиб Шайх Худойдод Вали”, “Тухфатул-зоҳирин”, “Жоме ул-мақомот”, “Равойи ул-қудс”, “Самария”, “Музаккир ул-аҳбоб” каби қўлёзма асарлар ва бошқа манбаларни киритиш мумкин. Юқорида номлари келтирилган асарлардан маълум бўлишича, Ислом дунёсининг йирик алломаси Хожа Аҳмад Яссавий ислом ақидаларини туркий тилда шарҳлашга эҳтиёж сезиб, қудратли тариқатга асос солдилар. Бу анъанани XV аср охири - XVI аср бошларида Соҳиб каромат, мақомат йўлига кирган, кибру ҳавойи нафсдан парҳезда бўлган, сабру – қаноат ва риёзатчиликлари туфайли фано даражасига етиб, “Вали” деган унвонга сазовор бўлган Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали давом эттирганлар.

Шайх Худойдод Вали ҳақида халқ орасида сақланиб қолган кўплаб ривоятлар мавжуд. Бу ривоятларнинг бирида келтирилишича Бухоро ва Самарқанд мадрасаларини тамомлаб, қадимги Шероз туманининг Ғазира деган мавзесидаги масжид ҳонақоҳда фаолият кўрсатганлардан бири Шайх Азизон Худойдод Вали бўлганлар. Ҳазрат масжидга келган кишиларга қўлларидан келган ёрдамни аямаганлар. Бева-бечораларга, етим-есирларга ўз мурувватларини кўрсатганлар. Абдулмаликхон ўғли Солиҳхон амакининг (1909-1989) айтишларига қараганда, Шайх Худойдод Валининг олдида кўплаб кишилар келиб турганлар, назр- ниёзлар келтирганлар. Айниқса, жувонлар боласизликдан нолиётганларида ул ҳазрат келган жувонларга ҳалол, покиза яшашликни, беш вақт намоз ўқишни, тоат-ибодат қилмоқни насиҳат қилганлар. Уларга оқ фотиҳа берганларидан сўнг, натижада,

илтижолари инобатга олиниб, сал вақт ўтмасдан фарзандли бўлганлар. Яна бир ривоятда Шайх Худойдод Вали ўзлари ҳақида ҳикоя қиладилар: “ Устоз ва пирим Шайх Жамолиддин Хуросонга – Ҳиротга келганларидан сўнг Муҳаммад Шайбонийхон мен билан ошнолик қилиш мақсадида бир неча маротаба уриниб кўрди. Аммо мен унга яқинлашмадим, кўриниш ҳам бермадим ”.¹

Ҳазратнинг бу мушоҳадалари тарихий қадриятларимизга хосдир.

Зеро, Пайғамбар Алайҳиссалом шундай дебдурлар: Фақирларни зиёрат қилгувчи амир энг яхши инсондир. Молу- дунё мақсадида амирларни зиёрат қилгувчи фақир эса энг ёмон одамдир.

Тасаввуфда Аллоҳнинг раҳматидан умидвор бўлган ҳар бир инсон икки тамойилга амал қилиши лозим:

- 1) Тариқат йўлига кириш;
- 2) Аллоҳ ишқи билан бўлиш;

Сўфийлик тариқати йўлига кирган ҳар бир киши унинг қирқ мақомини бажариши даркор. Қирқ мақомдан ўн мақоми шариатда, ўн мақом тариқатда, ўн мақом маърифатда, ўн мақом ҳақиқатда мавжуддир.

Ҳазрат Худойдод тариқат мақомларига амал қилиб, ростлик билан азизлар йўлига кириб, иштиёқ билан Аҳмад Яссавийнинг ғойибона таълимини олгач, шариатда орифи билим бўлган, тариқатда воқифи асрор бўлган, ҳақиқатда комили мукаммал, маърифатда дарё-ю уммон бўлган. Шайх Жамолиддиндан қўл олиб, пир айтганини ушлаб, ҳақиқатга ошиқона талпинувчи мухлис сифатида ўз мақомида қотиб қолмай, аксинча, доимий равишда илмини мукаммаллаштириб борган.

Сабру қаноат ва риёзатчиликлари туфайли фано даражасига етган Ҳазрат Худойдод бир хикматида шундай ёзади;

Жонима юз жон кирур, ишқинг фаносида ажаб,

Оҳ, сенинг дардинг тақи, бу дардима дармон бўлур.

¹ Каттаев К. Ривоят ва ҳақиқат // “ Жомбой тонги ”. 2006 йил 15 ноябрь, №32-сон.

Ҳазрат фикрича, тариқат йўлига кирмоқчи бўлган ҳар бир суфий ҳалол лукма билан тановвул қилса, нафсини тийса, ўзлигидан узилиб , ўз моҳиятини бўйсундирсагина фано мақомига эришади.

Чун ўларсен, эй Ҳудойдод ўлгин ўлмасдин бурун,
Давлати боқи керак бўлса, кўй ушбу фанони !

Ҳудойдод Валининг бу хикматида Аллоҳ мени севади, мен уни севишим йўлида минг жон керак бўлса тайёрман, ҳар қандай боқий давлатдан кечиб, фанони танлаши тасвирланган. Тасаввуфда “фано-ўзликни йўқотиб, бутун борликдан кечиб, илоҳиятга сиғиниш “ дегани. Ҳудойдод ижодида фанодан, асосан, такаббурликка қарши хокисорлик фалсафаси сифатида фойдаланилган ва уни шу мазмунда ёритган. Такаббурлик-адолатнинг ёви-деган хулосага келади у.¹

Ҳазрат ўзлари эришган билимларни ажойиб хикматларида мерос қолдирганлар. Ҳазратнинг хикматларидаги марказий образ-Аллоҳ. Ўзбек адабиётида Яссавийдан сўнг полефоник(оҳангдорлик) тафаккурни Ҳудойдод Вали давом эттирганлар. Ҳазратнинг ижодидаги мазкур кўп оҳанглилик, кўп маънолилик эса, Қуръони Карим таъсирида юзага келган.

Ўзбек тасаввуф адабиётида худди Қуръондагидек хилма-хил тушунчалар, ҳадисларга рамзий ишоралар, қайтарилувчи ва етакчи мавзу ҳамда сюжетлар бараварига келиб, улар ўқувчини билим ва таҳайюл оламига етаклайди. Аллоҳ йўлида Валилик даражасига етишган ҳазрат Ҳудойдод Вали Муҳаммад пайғамбарга қуйидагиларни изҳор этганлар:

Ошиқонаш то би банд ҳар замон аз вай хабар,
Дини Аҳмад ро ба кулли раҳбармон сохта.

¹ Ўринбоев Б. Ҳазрати Шайх Ҳудойдоди Вали маънавияти // Шайх Ҳудойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий кадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (2006, 17 ноябрь). Самарқанд, 2006, 9-10-бетлар.

Бирок булар ўтмиш, нимаики ўтган бўлса, у тарих. Тарихни эса ўзгартириб бўлмайди. Уни тушуниш керак. Худойдод Вали худога сиғинишга чақирганлар. Унга ишқ кўйишга ундаганлар.

Бандаким ул иноят бирла Ҳақ суйди ани.

Ложарам Ҳақни суйиб ўзга суюнгуликдан қочар.

Ҳаётга муҳаббат ва қувноқлик, худо-ёр ва диёр севгиси, хижрон ва ғурбат дарди, бадбинлик ва таркидунёчилик, яхши хулқ ва одоб, тақдирдан нолиш ва унга тобе бўлмаслик, афсус ва надомат-Худойдод ғазаллари ва ҳикматларининг мавзу доираси ана шулардан иборат. Ҳазратнинг ўзи уларнинг марказий қахрамонидир. Инсоннинг илоҳиёт билан бирлашуви ишқдир. Илоҳий рух суфий қалбига йўл топиб, сўз ва аъмолларига раҳбарлик қилади. Худойдод Вали ҳикматларида бу фикр шундай тасдиқланади:

Мен сенинг ишқингда девона бўлсам не ажаб,
Хону-монимдан кечиб, бегона бўлсам не ажаб!
Ишқинг шаробини ичиб, ақлу-хушим барча кетиб,
Хону-монимдан кечиб, девона бўлсам не ажаб,
Эй Худойдод, неча куйдинг бу фироқ ўтида сен,
Оқибат васлига мен ҳамсоя бўлсам не ажаб.

Ошиқ шоир худо ва ёрни бутун қалби билан севади. Уларга самимий эҳтиром кўрсатади ва камтарлик билан ўзини ишқ бобида ҳамсоя бўлсам бас- деб юпатади. Ҳазрат ишққа бир ҳавас деб эмас, балки, комил инсон ҳаётининг ажралмас йўлдоши, қалб ва ироданинг амри, шарафли ва масъулиятли бурчи деб қарайди.¹

Хуллас, Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг илмий ва адабий мероси асосида унинг маънавият-маърифатга доир баъзи мулоҳазаларини

¹ Ўринбоев Б. Шайх Худойдод Вали маънавияти // Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий кадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (2006, 17 ноябрь). Самарқанд, 2006, 13-бет.

баён этдик. Унинг илмий-адабий мероси кишиларнинг комил инсонни шакллантиришга, маърифий ва диний кадриятларимизни тиклашга беминнат хизмат қилади.

Кейинги йилларда Шайх Худойдод Вали қолдирган бой маънавий ва адабий меросни ўрганишга янгича қарашлар шаклланиб, қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Хусусан, халқимиз маънавиятида ўчмас из қолдирган улуғ адибнинг асарларини асл манбалардан ўқиб, ўрганиш, уларнинг ижодига холисона баҳо бериш ва тарғиботу- ташвиқ этиш ишларига катта эътибор берилмоқда. Жумладан, бу йўлдаги саъй- ҳаракатлар жараёнида бобокалонимиз ҳақидаги 25 дан зиёд нодир қўлёзмалар, чоп қилинган китоблар ва тарихий ҳужжатларни топишга ва уларни жамлашга эришилди. Жамланган бу қўлёзма манбаларда Ҳазрат Худойдоднинг туркий ва форсий тилларда ёзилган шеърлари, ҳикматли сўзлари ва Ҳазратнинг ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ маълумотлар берилган. Ундан бизгача туркий тилда ёзилган ўттизга яқин ғазаллар, ҳикматлар ва қасидалар етиб келган. Масалан, Худойдод Валининг “ Қилсам бўлур ” радифли ғазали анъанавий етти байтли бўлиб, қуйидаги матлаъ билан бошланади:

Ой юзунгни кўрубон жоним фидо қилсам бўлур,
Ҳоки пойингни кўзума тўтиё қилсам бўлур.

Келтирилган байтда “ой юзунг”, “жоним фидо”, “ҳоки пой”, “кўзума тўтиё” сингари бирикмалар халқ тилига яқинлиги, мусиқий оҳанги билан ғазал оҳангдорлигини, самимийлигини таъминлашга восита бўлган.¹

Умуман олганда, Худойдод Вали адабий меросини келгусида синчиклаб ўрганиш, унинг серқирра хусусиятларини тадқиқ этиш, улуғ

¹ Ўлдошев Б. Ҳам орифона, ҳам ибратона // “Зарафшон”, 2006, 15 ноябрь.

аллома бадий ижодини ҳозирги ёшлар онгига янада чуқурроқ етиб бориши учун хизмат қилишига шубҳа йўқ.

2.Шайх Худойдод Валининг адабий меъроси тарбия мактабидир

Туркий адабиётнинг исломдан кейинги мактаблари орасида Яссавий мактаби жуда нуфузли бўлиб, асрлар давомида тасаввуф адабиётини яратиб, улар адабиётдаги комил инсон тушунчаси ва инсонийлик ғояларини мукамал ва олий даражаси бўлган одамларни оламни бутунликда, уйғунликда кўриш орзу-хаёллари, камолот машаъли бўлишини аниқ сиймоларда кўрадилар. Тасаввуф адабиёти тарафдорлари Аҳмад Яссавийдан ўрнак олиб, хақиқий бойлик-маънавий бойлик деб ҳисоблаб, инсонларни реал ҳаётнинг ноз-неъматларидан фойдаланишга ундадилар ва меҳнат қилишга, билим олишга даъват этдилар. Шу билан сўфизмнинг ўзига хос образлари орқали Шарқнинг илғор мутафаккирлари, шоирлари ўз ғояларини тарғиб қиладилар. Сулаймон Боқирғоний, Иқоний, Машраб, Кул Шароф, Фақирий, Хуббий, Гадоий, Шайх Худойдоди Вали, Олим Шайх, каби ижодкорлар Яссавий мактабининг етук вакиллари дир.

Ҳазрат Азизон Шайх Худойдоди Вали туркий тасаввуф шеъриятининг йирик вакиллари дан бири бўлиб, у Яссавия-Жаҳрия тариқатидаги фаолияти билан бир қаторда шеъриятда ҳам қобилият соҳиби сифатида туркий ва форс-тожик тилларида ғазал, ҳикмат ҳамда фардлар битди. Ҳазрат Худойдоднинг бу соҳалардаги кўп қиррали фаолиятлари “Маноқиби Шайх Худойдоди Вали ” деб номланиб, XVI асрда ёзилган китобда баён қилинган. Ушбу китобда Шайх Худойдоди Валининг ўз адабий мерослари-шеъриятлари ҳақидаги мулоҳазалари куйидаги тарзда келтирилган: “Мен йигирма уч ёшимда Ҳазрати Азизон Жамолиддинга қўл бериб, ул муршиднинг фотиҳаларига-оқ йўл тилашга муяссар бўлганимдан бошлаб ҳозиргача, яъни эллик йил давомида халқни Ҳақ томон чорладим, фақру

фано водийсини кезиб чикдим. Мен бу вақтга қадар шеър айтишга ва рисоланинг ёзилишига бунчалик ғайрат қилмаган эдим. Ҳозирда бунга алоҳида аҳамият беришимнинг сабаби шуки, истаيمانки, мендан сизга бир эсдалик қолса, токи менинг шеърларим ва рисоламни ўқиганлар ўзлари учун сабоқ олгайлар”¹.

Бу фикрдан шундай хулосага келиш мумкинки, Шайх Худойдод Вали ўз фаолиятлари давомида шеърят билан ҳам шуғулланиб, унинг қонун-қоидаларини ўзлаштириб, ўтмиш ва ўзларига замондош шоирлар асарларини мутола қилганлар. Ҳазрат ўз таълимий қарашларини назм шаклида баён қилганлар. Шайхнинг шеърӣ мероси алоҳида девон шаклига келтирилгани ҳақида маълумот учрамайди. Ҳазратнинг шеърлари маноқиб таркибига киритилганидан хабардормиз. Бу манбада келтирилган шеърлар туркий ва форсий тилларда ёзилган бўлиб, улар Шайх Худойдоди Валининг ҳар икки тилда эркин ижод ва тарғибот қилиш маҳоратидан гувоҳлик беради. Шоир ва ёзувчи Фитратни кейинчалик Шайх Худойдоди Вали зуллисонайн шоир бўлиб, форсий шеърларининг бир қисми “Ламаҳот” китобида берилганлигини қайд этиши ҳам бежиз эмас. Ҳазрат яшаган ва фаолият кўрсатган муҳит зуллисонайликни тақозо этарди. “Маноқиб Шайх Худойдод Вали” ҳам форсий тилда ёзилганлиги фикримиз далилидир. Хуллас Шайх Худойдоди Валининг бизга маълум бўлган шеърӣ мерослари асосан ғазал жанридадир. Ғазалларнинг аксарияти аруз вазнида ёзилган бўлиб, уларнинг етакчи мавзуи илоҳий ишқдир. Маълумки, Алишер Навоӣ ўзининг “Мезон ул- авзон” ида бундай ғазалларни туркий ғазаллар деб атаган эди. Шундай экан Шайх Худойдод Валининг ўзбек тилидаги кўпчилик ғазаллари ҳам ана шундай туркий ғазал жанрига мансубдир. Ҳазратнинг ғазаллари сўфӣй шоирларнинг поэтик мушоҳадалари сифатида ўз ифодасини топган. У жаннат ва равзо тушунчаларини афзал билади. Бу

¹Валихўжаев Б. Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Валининг адабий мероси ҳақида// “Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Вали-Яссавия тарикатининг машҳур намоёниси” мавзусидаги илмӣй –амалӣй анжуман материаллари (1997, 2 май). Самарқанд, 2000, 20-бет.

таракқийпарварликни қамраган журъатли фикрлар шоир бутун лирикаси асосини ташкил этади:

Сенсиз жаннатни қилсам, хушоги ҳам меҳнатул,
Сен билан дўзах ичинда ҳам токи куйса бўлур.
Мен висолингдин умид тутқон учун ҳажр илкида,
Пок тутиб васл учун ҳажр ўтига кирса бўлур.
Эй Худойдод жаҳл айла, менда васл топмоқ учун,
Менда кўрган ваъдадур, дорил бақо бўлса бўлур.

Ҳаётга муҳаббат ва қувноқлик, ёр ва диёр севгиси, ҳижрон ва ғурбат дарди, бадбинлик ва тарки дунёлик, тақдирдан нолиш ва унга тобе бўлиш, афсус ва надомат - Шайх Худойдод Вали ғазалларининг асосий мавзусини ташкил этади.¹

Шайх Худойдод Вали севги, шодлик ва бахт куйчисидир. Реал ҳаётни эътироф қилган шоир ҳаётни ғам – алам ва қайғу, ҳасрат билан эмас, балки бахт-саодат, шодлик ва қувноқлик билан ўтишини истади ва унинг лирикасида бу асосий ғоя ҳисобланади.

Шайх Худойдод Вали туркий халқларнинг оғзаки ижодида учрайдиган кўшиқлар хусусиятини чуқур ўрганиб, уларнинг ғазал хусусияти билан қоришувидан ҳосил бўлганлигини изоҳлайди. Улар баён услуби ва тилининг равонлиги, оҳангдорлиги билан ажралиб туради. Бу эса ўз навбатида жаҳрия-султония услубидаги тариқат сулуқларининг зикр халқалари жараёнида ва ёки яқка тарзда ишлатишга унғайлиги билан характерлидир. Шоирдаги бу хислатларни Б. Валихўжаев ва Б. Ўринбоев ўрганиб, таҳлил қилдилар:

Халқим севди Мани, ман нега севмасман ани,
Икки олам дўстлигин ташлаб, чу севдирди мани.
Ман сани сендин тиларман ўзлугимдин узулиб,
Ўзлугимдин узмайин ҳаргиз топа олмон сани.²

¹ Ўринбоев Б. Ясавий мактаби шоирларидан бири. //“Жомбой тонги”, Самарқанд, 2006, №32- сон.

² Валихўжаев Б., Ўринбоев Б. Худойдод Вали. Самарқанд, 1995, 20-бет.

Шайх Худойдод Вали ғазалларида зуллисонайнлик анъанасида учрайдиган ширу шакар санъатидан фойдаланиб, ўзбек тилида ёзилган ғазалларнинг мисраларида тожикча иборалар ҳам ўрин олганлигини қайд этадилар:

Кўп вафо топдим сенинг лутфингдин, эй шоҳи жаҳон,
Бевафолик мандин ўлди авф фармо жони жон.

Шайх шеърларидан баъзиларида арабча иборалар ҳам қўлланилган:

“Фақру фаҳри” давлатин бердинг анга, бергил мангам.

Ҳазратнинг тожик тилидаги шеърлари ҳам ўзига хослиги, соддалиги ва форсий мумтоз адабиёт вакиллари асарларидан баҳраманд бўлганлигининг ёрқин кўриниши сифатида жилодорлиги билан кишини ўзига тортади:

Сўзи жон аз ҳад гузашту ҳасратам бисёр шуд,
Дарди дил аз ҳад буруну ҳам жигар афгор шуд,
Мо суйи Оллоҳ, эй ажаб, тар доманад дар мулки дил,
Хуш гар дах аз карам к-андар дилам ағёр шуд.
Эй Худойдод, ин худи аз сари худ авора соз,
То тавони чу замоне маҳраме он ёр шуд.

Яъни:

Жоннинг ёниши, куйиши ҳаддан ортиқ бўлди-ю, менинг ҳасратларим ҳам кўпайди: Кўнгил дарди ҳам ҳаддан ташқари кўп, жигарим эса лахта-лахта бўлди. Биз Оллоҳ йўлида миз, шуниси ажабланарлики, кўнгил мулкида ҳали ҳам хираликлар учраб туради. Шунинг учун сен Оллоҳ карам қилгинда, кўнгилни хираликлардан покла-тоза қил. Эй Худойдод, сен “ман”ликни ўз бошингдан узоқлаштир, шундагина сен ёр (Оллоҳ) нинг маҳрами бўла олишинг мумкин.¹

¹ Валихўжаев Б. Шайх Худойдод Вали. // “Мулоқот”, 1998, 4- сон.

Шайх Худойдод Валининг шеъриятдаги фаолиятлари тўғрисида ўз даврининг мутафаккирларидан бири Ҳасанхожа Нисорий “Музаккирул-ахбоб” (“Дўстлар ёдномаси”) асарида эслатиб ўтади. Жумладан, бу асарда шундай келтирилган: “Шайх Худойдод Вали гоҳида фикрига келган дурларни назм ипига терибдилар. Бу матлаъ уларнинг шариф мақолатларидандир. Матлаъ:

Ҳар банда, ки дар субҳ аз жон кашид охе,
Бикушод сўи Ҳақаш аз оҳ шоҳрохе”.

Мазмуни:

Тонг маҳал жон дилидан оҳ чеккан ҳар банда,
Ўша оҳ туфайли ўз Худоси томон катта йўл очади.

Шайх Худойдод Валининг бу матлаъсидан шу маъно англашиладики, ҳар киши ҳар тонг яхши, эзгу ишларни ният қилиб уйғонса, ул киши ҳақиқат йўлида катта қадам қўйган бўлар экан.¹

Шайх Худойдод Вали ижодиётига назар ташлар экансиз, уларда хикматлар ижодининг асосини ташкил этишини ва бунда Шайхнинг руҳониятли пирлари Хожа Аҳмад Яссавий ҳамда Сулаймон Боқирғонийларнинг таъсири катта бўлганлигини кўрасиз. Шайх Худойдод Вали ўз ижодида халқни сабру қаноатга, ибодатга, меҳру муҳаббатга, дўстликка ва осойишталикка чақирган бўлса, ҳукмдорларни эса адолатга, шафқатга, тинчликка даъват этганлар. Шайх ўзларининг ижтимоий фаолиятларини ижодий фаолиятлари билан уйғунлаштириб, жамият манфаати учун унумли фойда келтиришга уриниб келганлар ва буни ўзлари амалга оширганлар.

Шайх Худойдод Валининг кўпгина ғазаллари ишқ мавзусида бўлса-да, аммо бу мавзунинг қирралари беҳисоб бўлиб, ишқ муносабати билан

¹ Қаранг: Ҳасанхожа Нисорий. Музаккир ул-аҳбоб. Т. 1993, 36-37- бетлар.

садоқат ва вафо, адолат ва одиллик ҳам куйланган ва айрим ҳолларда таъмин қилинган:

Неча ким, таъриф этармен, бор сен моҳим тақи,
Хуснингиз оламини тутди, адл ила шоҳим тақи.

Худойдод Вали ишқ муаммосини ҳал қилишда руҳоният ва ижтимоийликни кўшиб, ҳар икки оламнинг ободлиги ишқ боисидандир, деган фикрга алоҳида эътибор қаратади.

Ҳазратнинг адабий мерослари таркибидаги шеърларининг баъзилари котиб Муҳаммад Ашур Нурмуҳаммад ўғли томонидан кўчирилган “Маноқиб”ларда, Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккир ул-аҳбоб” асарида, “Боқирғон китоби”да, профессор А.К.Боровков асарларида, аллома Фитратнинг илмий мақолаларида таҳлил қилинган. Ҳазратнинг барча шеърларини бир тўпламга киритиб, тўлалигича нашр қилиб, ўзбек адабиёти ва тили ривожига кўшган салмоқли ҳиссаларини баҳолаш ҳозирги долзарб масалалардан биридир.

Ҳазратнинг “Маноқиб”ларида келтирилган ана шундай сермазмун шеърларидан бирини эътиборингизга ҳавола қиламиз:

Кўймағил ҳаргиз бу савдо, ҳам бу савдо ишқида,
Қилмағил ҳоли кўнгулни, дардин асло ишқида.
Бўлмоғим ушбу жаҳонда не жиҳат эрди менга,
Икки олам ичра мен, бўлсам Ҳувайдо ишқида.
Мен азалдин ёр учун, туштум бу савдо йўлиға,
То абад бўлсам токи, Ҳайронд пайдо ишқида.
Эй Худойдод сирли дилни очмағил ҳар хироға,
Кўп риёзатлар керакдур, кўп фаноё ишқида.

Шайх Худойдоди Валининг адабий мероси Ҳазратнинг тариқат пешвоси бўлиши билан бир қаторда, бадиий ижод аҳилларидан бўлганликларидан ҳам далолат беради. Шайх Худойдоди Вали шеърятти XV аср охири-XVI аср биринчи ярми адабий жараёнидаги услубий ранг-барангликни ўрганиш учун хизмат қила олади. Шайх Худойдоди Валининг илмий-адабий мерослари ва фаолиятлари кишиларнинг маънавиятларини бойитишга, комил инсонни шакллантиришга, маърифий ва диний кадриятларимизни тиклашга беминнат хизмат қилади.

3. Каромат кўрсатишга даҳлдорлик

Шайх Худодойдод Вали Соҳибкаромат инсон бўлиб, ғайб асрорларидан огоҳ ва хабардор бўлганлар. Лекин буни жуда эҳтиёткорона ишлатиб, ўзларини камтарин тутганлар. Бу маълумотлар кўпгина тасаввуф аҳлининг мақоматларида келтирилган ҳамда мутахассис олимлар томонидан таъкидланган. Комил инсонларга хос бу хусусият Шайх Худодод Вали ҳазратларида ўта сезиларли бўлиб, нуфузли муршид, муридлари ва минглаб одамлар кўз олдиларида тез-тез юз берган. Шайх Худодод Валида бу ҳол Муҳаммад Шайбонийхон, Абу Саъидхон, Махдуми Аъзам Ҳазратлари ва бошқалар билан бўлган учрашув ва муносабатлар чоғида аниқ каромат сифатида юз бергани кўпгина манбаларда таъкидланган.

“Ламаҳот” китобида келтирилишича, мухлислардан бири бўлмиш Мавлоно Ошубийнинг отаси Шайх Худодойдод Валига шундай савол беради: “Устозингиз Шайх Жамолиддиндан кўп кароматлар содир бўлар эди, лекин негадир сиздан ҳеч бир каромат содир бўлганлигини кўрмаётибмиз?!” Шунда Шайх Худодойдод Вали шундай жавоб берибдилар: “Сен ўзингни сўфилардан деб билсангда лекин ҳаром лукмани еб олдимга келгансан” У киши сўради: “Қанақа харом нарсани еб келибман?” Ҳазрати Шайх дедилар: “Зикрдан сўнг уйинга бориб: “нон келтир!”- дединг. Хотининг нон пишириш учун ўтин йўқ деди. Сўнгра ўғлинг Ошубийга ғазаб қилиб, нега ўтин келтирмадинг, деб уни сўқдинг. Шундан сўнг Ошубий уйдан чиқиб, фалон

кишининг боғига эгасининг рухсатисиз кириб, бир банд ток ўтинини ўғирлаб, келтириб, тандирга солди. Сўнг хотининг нон пиширди. Сен эса ўша ўғирланган ўтиндан пишган нонни еб олдимга келдинг ва мендан каромат талаб қилаётирсан”. Шайх Худодойдод Валининг бу кароматларини ул киши эшитиб, ниҳоятда таъсирланибди ва тезда уйига бориб, ўғли Ошубийдан сўраб-суриштирсаки, воқеа Ҳазрати Шайх Худодойдод айтганларидек бўлган экан. Шунда ота-бола бир катта кўчқорни тухфа учун ниёзмандликка олишиб, Шайх Худодойдоднинг хузурларига келишибди. Ўшанда Ҳазрати Шайхнинг муборак лафзларидан ушбу сўзлар жорий бўлган экан:

Агар каромат гўям, чинан микунанд,

Ва агар на кунем, чунан мегуянд.

Яъни:

Агар каромат қилсак, чунон(тухфа) келтирадилар,

Агар қилмасак, чунон гаплар тарқатадилар.¹

Бу воқеадан билинаяптики, Шайх Ҳазратлари каромат илмини етук эгаллаган инсон бўлиб, у кишига кўп нарса олдиндан огоҳ бўлиб турган.

Муҳаммад Шариф ал-Хусайнийнинг “Ҳужжат уз-зокирин” тазкирасида нақл қилинишича: “Ҳазрати Қосим Шайх Худодойдод Валининг Ғазира мавзеъсидаги серфайз олампаҳо хонақоҳларида хилватда ўтирганларида ул зот, яъни Ҳазрати Қосим Шайх муридларидан бўлган Самарқанд подшоси Муродалихон Абдулхайр Султон ул хилватда, дарвешлар хонасининг оби таҳоратига мутасадди бўлиб, барча фарзандлари, оға-инилари ходиму ҳашамлари билан яланг оёқ сув ташир эдилар. У хилватда Самарқанд аҳолисининг барча валийлари, Миёнқол вилояти ва Самарқанд ноҳиясининг улуғ кичиклари хозир эдилар. Хилватдан фориғ бўлгач хизматда турган

¹ Қаранг: Каттаев К. Шайх Худодойдод Вали тарихи. Самарқанд. 1995, 10-бет.

Ўзбеклар хонақоҳдаги кишиларнинг сонини мингга яқин деб тахмин қилдилар. Бу иш маҳз икки бузуркиворнинг каромати эди”.¹

Ҳазрати Азизон Олим Шайхнинг “Ламаҳот” китобидан Мавлоно Муҳаммад номлик машойихдан шундай нақл келтирилади: “Биз зубдат ул-авлиё Ҳазрати Амир Ҳалил Майдонийнинг мажлисида сабоқ олар эдик. Ўша мажлисда Ҳазрати Шайх Худойдод Вали ҳақида сўз бориб, баъзилар: - ул зот қутблик² даъвоси қилиб юрибдилар, -деб гапиришди. Шунда Амир Ҳалил деди: “Агар Шайх Худойдод билан учрашиб қолсам адабини бериб қўяр эдимки, ўзининг ҳамма даъволарини фаромуш қилар эди”. Неча вақт ўтиб Амир Ҳалил Майдоний сайр учун Карманага борганида Шайх Худодойдоднинг манзилларига ташриф буюради. Мулоқотдан сўнг Шайх Худойдод Амир Ҳалилга унинг ўзи ҳақидаги айтган сўзларини эсига солади. Шу пайт Амирнинг томоғига бир нарса тикилгани каби овоз чиқариб гапира олмай қолади. Шундан сўнг Шайх Худойдод ўз уйларига кириб кетадилар. Ўша мажлис аҳилларидан бири савол бериб, бу воқеаларнинг тафсилотини сўраганларида Амир Ҳалил шундай деган: “Шайх Худойдод ҳақиқатан ҳам Вали экан, ҳар вақтки мен ул зотга танбеҳ бермоқ учун оғиз очганимда томоғимга бир нарса тикилиб қолиб сўзимни айта олмасдим”. Шундан сўнг Шайх Худойдод Вали ўз хонадонларидан очиқ чехра билан чиқиб келадилар ва унга мурожаат қилиб: “Энди, гумонли ва инкорли ишларингизни кўнглингиздан чиқариб ташланг” .³

Манбаларда таъкидланишича, “баҳор кунларининг бирида Ҳазрати Мавлоно Хожагий(Маҳдуми Аъзам) зоҳирий илмларнинг таҳсили ва ботиний илмларни такомиллаштириш учун Ҳазрати Азизон билан суҳбат куриш мақсадида барча ёронлари ва тобеълари билан Самарқанднинг Дахбед мавзеъсидан чиқиб, асл ватанлари бўлмиш Аҳси томон сафар қилишни ихтиёр айлаб, Ғазирага Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод манзилларига яқин

¹ Салоҳий И, Облақулов А, Раззоқов С. Ботиний ва зоҳирий илмда аср ягонаси эрди.// “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (1997, 2 май). Самарқанд, 2000, 73- бет.

² “қутб”-“авлиёлар пешвоси” маъносида

³ Каттаев К. Шайх Худойдод Вали тарихи. Самарқанд. 1995, 11-бет

бўлган бир манзилга ташриф буюрдилар. Ҳазрат Азизон ул зотнинг зиёратгоҳларига бориб, манзилларига таклиф қиладилар. Ҳазрати Мавлоно Хожаги “Бу ер анча кенг, маркаблар(от-улов) учун серўт жой экан,”-деб Ҳазрати Азизондан узр сўрадилар. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод ул зотдан ажралиб, ўз манзиллари тамон йўл олдилар. Бориб заковатли, парҳезкор сўфиларга “Ҳазрат Мавлонони зорлику-зўрлик билан уйимизга келтирурмиз. Тезда хонакоҳ, таҳоратхона ва бошқа жойларни супуриб тозаланглар”.-деб хизматга буюрдилар. Кеч кириши билан қаттиқ ёмғир ёғиб, Мавлоно Хожагийннинг ўтовларидан ўта бошлади. Ҳазрат Эшон айтдилар: “Мавлоно Худойдод бизнинг бу ерда туришимизга қўймай, зўрлик билан уйига олиб кетмоқчидурлар”.- деб барча асҳобалари билан Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод манзилларига кўчиб ўтдилар. Ҳазрат уларга меҳмондорлик қилиб, эртаси куни намози бомдодни ўқиганларидан сўнг илоҳий маърифатга машғул бўлдилар. Шу мажлисда Ҳазрати Азизондан олий, жозибали сўзлар зоҳир бўлади. Ҳазрати Мавлоно унинг сўзларига эҳтиром билан кулоқ солдилар. Сўнгра бу икки Азиз бир-бирларидан ажралдилар”.¹

Ҳазратнинг мақомотларда келтирилишича айрим мушкулотларни ҳал қилишда ўша давр уламоларининг улуғлари Шайх Худойдодга мурожаат қилишиб, беморлар ўзларига ул зотнинг маънавий шифохонасидан шифои комил хосил қилишар эди. Ҳазрати иршод мартабат, ҳидоят манзалат, катта ва кичиклар маржиъи, Хожагонлар улуғи Ҳазрати Хожа Калон Жуйборий² айтур эдиларки: “Менда тариқатда Оллоҳнинг ваҳдонияти ҳақиқати бобида мушкулот туғилди. Бу мушкулотни ечишда ожизлик қилдим. Қаерда бир азиз авозасини эшитсам хузурига югуриб дардимга даво истадим, ногоҳ кулоғимга ғайбдан товуш эшитилдики, айтур эди: “Эй маҳзун толиб, Самарқанд тарафидан фалон дарвоза томон бир азиз келаётир, уни топгин, мушкулотларинг ечими унинг қўлидадир. Бу оғир юкни сендан ул зот

¹ Салоҳий И, Облакулов А, Раззоқов С. Ботиний ва зоҳирий илмда аср яғонаси эрди.// “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали-Яссавия тариқатининг машхур намояндаси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари(1997, 2 май). Самарқанд, 2000, 75- бет.

² Асл исмлари Хўжа Саъд, Калон (Катта) таҳаллуси ул зотга Маҳдуми Аъзам Хўжа Косоний тамонидан берилган. Қаранг:Хусайн ас-Сарахсий. Маноқиби Саъдийа. Бухоро, 2002, 16-бет.

кўтарур. Бечораларча Самарқанд дарвозаси томон йўл олдим. Дарвозадан чиқиб, Бухородан узоқлиги бир фарсахи шаръи бўлган Санги Сабз мавзеъига югурдим, бориб етганим замон Ҳазрати Қутб-ул-Оқтоб ва-л-автод Азизон Шайх Худойдод эшакка миниб, бир жамоат пиёда сўфилар билан кириб келдилар. Ўшал он югуриб олдиларига чиқиб, икки зониларини ўпиб, тақсир дебон тавозеъ бирлан адаб сақлаб турдим. Кўришиб бўлгач муроду мақсадимни арз қилдим. Ҳазрати Эшоннинг мулозаматларида ҳар бир қадам кўйганим сари мушкилотларим ечилиб кетаверди. Дарвозага етиб борганимда барча мушкилотларим ҳал бўлди, қалбим қувончга, нурга тўлди.

Жамоли ту жавоби ҳар савол,
Мушкул аз ту халиуд бе қилу қол.

Яъни:

Сенинг жамолинг ҳар бир саволга жавобдур,
Барча мушкул сен томондан ечилур сўзсиз.”¹

Мана шу воқеадан сўнг Хожа Калонга қанақа мушкилотлар туғилса, Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоддан маънавий кўмак, куч олиб, мушкиллари осон бўлар эканлар.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Ҳазрат Шайх Худойдоднинг тасаввуфдаги нақшбандия тариқати намояндалари бўлмиш Жўйбор шайхлари билан ҳам мустаҳкам, дўстона муносабатда, бир-бирларига нисбатан самимий бўлганликларини кўришимиз мумкин. Жўйбор шайхларидан Хўжа Ислому Жўйборий ва Ҳазрат Худойдод ўртасидаги мана шундай мулоқотлар тўғрисида Хусайин ас-Сарахсийнинг “Маноқиби Саъдийа” рисоласида ҳам айтиб ўтилади: “...бир куни Хўжа Ислому Ҳазрат

¹ Салоҳий И, Облакулов А, Раззоқов С. Ботиний ва зоҳирий илмда аср яғонаси эрди. // “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намоёниси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (1997, 2 май). Самарқанд, 2000, 80- бет.

Шайх Худойдод мажлисларига бордилар. Шунда Шайх Худойдод Онхазратни ўз тиззаларига ўтказиб, аҳли мажлисни ҳаяжонга солувчи ҳақоик ва маорифдан сўзладилар. Шайх муридларининг ҳаяжони(зикр) тугаб ўз ҳолатларига келгач Шайх Худойдод дедилар: “Бу карам ва ҳаяжон шариф Ҳазрат хўжазода (Хўжа Исломи) учун эди”. Ва қўйидаги байтни ўқидилар:

Эй бахти ту хушки, вақти мохуш карди.

Наққош буди, хона мунаққаш карди.

Яъни:

Сенинг бахтинг хушки вақтимизни хуш этдинг.

Наққош экансан, хонамизни безатдинг”.¹

Умуман олганда, Азизон Шайх Худойдод умрлари давомида ислом тасаввуфчилигининг яссавия-жаҳрия-султония тариқатини ривожлантириб, янада мустаҳкамлаш йўлида чексиз фаолият кўрсатиб, ўз меҳнати билан кун кўриб, ҳалол, пок имон ва кучли эътиқод билан ҳаёт кечирган ўз шогирдлари ва суҳбатдошларини, жамики мўмину-мусулмонларни ана шу ғояга муносиб бўлишга чақирган. У улуғ зотнинг бу фаолияти ҳозирги авлодлар, айниқса, ёшларга намуна бўлади.

4. Шайх Худойдод Вали ва замона ҳукмдорлари

Тасаввуф тариқатларидан яссавия, нақшбандия ва кубровия шайхларининг теурий мирзолардан бошлаб, айниқса, шайбоний султонлар ўзларига пир-устоз тутиб, уларнинг маслаҳатларисиз катта бир давлат тартибини сақлашни амалга оширмаганлар. Давлатда уларнинг мавқеъи, обрў-эътиборининг кучлилиги собиқ шўролар даври адабиётларида ўзбек давлатчилиги “шарқ диспотияси”, “мутлақ монархия” шаклидаги давлатлар эди, деган фикрларнинг умуман ғайри илмий эканлигини кўрсатади.

Маълумки, Ўзбек давлатчилиги тарихида дин арбоблари, айниқса, XIV асрнинг 2-ярмидан бошлаб нақшбандия тасаввуф хожалари кўпгина ҳолларда давлат бошлиқларининг пири, муршидлари бўлиб, уларга давлатни бошқарув

¹ Хусайин ас-Сарахсий. Маноқиби Саъдийа. Бухоро, 2002. 9-бет.

ишларида маслаҳатлар берганлар, тож-тахт талашиб ўзаро курашаётган султонлар орасида элчилик қилиб, уларни яраштириш, маслаҳатлар бериш, мамлакатни одилона бошқаришга ундаганлар. Улар давлатни шариат аҳкомлари асосида бошқариш учун назарий асослар яратиб, китоб ва рисолалар ёзиб тақдим қилганлар. Бу эса мамлакатда тинчлик ўрнатиш, ўзаро қаршилик муносабатларига барҳам беришда муҳим ўрин эгаллаган.

Ана шундай диний арбоблардан бири шайбоний ҳукмдорлардан Муҳаммад Шайбонийхон ва Убайдуллахонлар ўзларига пир тутиб катта ихлос қўйган тасаввуф арбоби, яссавия тариқатининг XVI асрдаги давомчиси Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали эдилар. Бу киши ҳам мамлакат подшоларининг тахтга ўтиришларида ва давлат бошқаришларида дин пешвоси сифатида иштироклари билан муҳим ўрин эгаллаганлар.

Халқ орасида катта шухрат ва эътибор қозонган тасаввуф арбоби Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг нуфузи ўз замонасидаги кўпгина ҳукмдорларнинг наздида ҳам жуда баланд бўлган. Жумладан, Муҳаммад Шайбонийхон, Мирзо Бобур, Абу Саъидхон, Убайдуллахон ва бошқа ҳукмдорлар Ҳазратни ўзларига пир билишиб, катта ихлос қўйишганлар. Шайх Худойдод Валининг замона ҳукмдорларига муносабатлари Ҳазрати пайғамбар (с.а.в.) ҳадиси шарифларига асосланииб, фақатгина халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун қаратилган. Бу борада Ҳазратнинг ҳаёти йўллари ва фаолиятлари билан боғлиқ ноёб манбаларда муҳим тарихий воқеалар келтирилади. Хусусан, Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлган Муҳаммад Шайбонийхон ҳам Шайх Худойдод Валига эътиқод қилиб, ул зотни ўз хузурларига даъват этади. Аммо Ҳазрат бу даъватни эътиборсиз қолдиради. Бу воқеани Ҳазратнинг ўзи шундай ҳикоя қилади: “Устоз ва пирим Шайх Жамолиддин Хуросонга, Хиротга кетганидан сўнг Муҳаммад Шайбонийхон мен билан ошночилик қилиш мақсадида бир неча бор уриниб кўрди. Аммо унга яқинлашмасдим, кўриниш ҳам бермасдим. Зеро, Пайғамбар алайхиссалом шундай деганлар: “Фақирларга зиёрат қилгувчи амир энг яхши инсондир, мол дунё мақсадида амирларга зиёрат қилгувчи фақир эса энг

ёмон одамдир”. Шундан кейин Муҳаммад Шайбонийхон ўзи бир юриши асносида Шайх Худойдод Вали яшайдиган хонақоҳга келиб кўнади ва Ҳазратни яна таклиф қилади. Бу ҳақда шундай дейди: “Муҳаммад Шайбонийхон таклифини ноилождан қабул қилиб, ҳузурига йўл олдим. Ҳашаматли қароргоҳи, сипоҳийлари дабдабаси кўзимга самон чўпидек бўлиб ҳам кўринмади.”¹

Ушбу маълумотлардан кўришиб турибдики, оддий халқ орасида жуда катта шуҳрат қозонган тасаввуф арбоби Шайх Худойдод Вали ўз замонасида кўпгина ҳукмдорлар назарига тушиб қолган эди. Подшолар кўпинча ул зотнинг ўсиб бораётган нуфузидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланмоқчи бўлардилар. Лекин Шайх Худойдод Вали ўз таъсирини фақатгина халқ осойишталиги, фаровонлиги йўлида сарфлар эди. У киши ҳеч қачон ҳукмдорлар ҳузурига ўз фойдасини кўзлаб бормаган. Муҳаммад Шариф ал-Ҳусайнийнинг “Хужжат ул-зокирин” тазкирасида Шайх Худойдод Вали ва Мовароуннаҳр ҳукмдорларидан Муҳаммад Шайбонийхон ўртасидаги муносабатлар тўғрисида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирилган. Масалан: “Билгилки, эй толиб Ҳазрати Азизон Жамолиддин Бухорога ташриф буюрадилар. Шохбекхон(Шайбонийхон) Шайх Азизоннинг муриди бўлиб, ўша пайтларда Амир Абдулали тархон Бухоро ва Самарқанд вилоятларининг ҳокими эди. Бир куни Шохбекхоннинг хотирига кўрагоний мирзоларнинг вафот топишлари(ҳукмронликдан кетиши)тушди. У Амир Абдулали подшоҳ эмас,нега мен подшоҳ бўлолмайман. Ахир мен подшоҳзода-ку!- деб ҳаёл қилди. Ана шу ҳаёллар билан Ҳазрати Азизон Жамолиддиннинг олдиларига келди. Шунда Ҳазрат: “Шохбек! сенинг ҳаёлингдан Абдулали шаъран ҳукмронликдан четланиши туфайли менга ҳеч ким тўсиқ бўлолмайди, мен подшоҳ бўламан, деган гаплар ўтаяпти. (Бу хил ҳаёллар билан) энди менинг олдимга келма.”-дедилар. Шунда Шохбекхон Эшоннинг менга хомий бўлаоладиган бошқа пири дастгири йўқми, деб ранжиди. Шохбекхон кейин Шайх Зайниддин Ҳавофийнинг муриди Шайх Мансур хизматига келди.

¹ Иноятов С. Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т. “Шарқ”. 2006, 155-бет.

Унинг маслаҳати билан барча ўзбекларни йиғиб, Туркистонга борди. У ерда Султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавийнинг муборак мазорларидан башорат топиб, ул зотдан иноят бўлиб, Тошкент томонга йўл олди ва Тошкентни фатх этди... Шохбекхон Бухорога келиб Ҳазрат Азизон Жамолиддиннинг ўғилларини ул зотнинг муборак кўзлари олдида нарвонга боғлаб азоб беришга амр қилдики, бундан мақсади Ҳазрат Азизонга озор етказиш эди. Аҳвол шунга етгач Ҳазрат Худойдод : “Агар рухсат берсангиз таважжух қилайликки, Шохбекхон ўз лашкарлари билан нест-нобуд бўлсин.”-деб устози Шайх Жамолиддинга мурожаат қилди. Ҳазрат Жамолиддин : “Гарчанд султони тариқат ва бурхони ҳақиқат Хожа Аҳмад Яссавий унинг подшоҳ бўлишига тарафдор эканлар, унинг нобуд бўлишини тиламоқлик беадаблиқдир,” –дедилар¹.

Ана шундай воқеалардан бири Олим Шайхнинг “Ламаҳот” китобида ҳам келтирилади: “Амир Набира номи билан машҳур бўлган Амир Сунатилло исмлиқ киши нақл қилибдурким, Шохбекхон (Шайбонийхон) нинг 1510 йилда шаҳид бўлганидан сўнг, жамии ўзбек султонлари Мовароуннаҳрни ташлаб, Дашти Қипчоққа қочадилар. Хоқимиятни эса темурийзода Бобур Мирзо эгаллаб олади. Бир неча муддат ўтгач, Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали ўз саҳобаларидан бири – Ориф Сўфига хитоб қилиб дейдилар; “Ориф сенга ўзбекин керакму?” Ориф тавозе ила сукут сақлади. Шунда Ҳазрат Шайх: “яна ўзбек подшоҳ бўлғусидир”. Шундан сўнг, Убайдуллахон ибн Маҳмуд султон 1512 йил баҳорида лашкар тортиб, Дашти Қипчоқдан келади. Қачонким, Убайдуллахоннинг келаётган хабари Бобур Мирзога етгач, у амирлардан бирини Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валига юбориб, фотиҳа беришни ва тарафдори бўлишни сўради. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод фотиҳа ўқиғач, айтадилар: “Ҳар ким мусулмонрок бўлса, ўша подшоҳ бўлғусидир”. (Ўша замон пиру муршидларининг Бобур Мирзога қарши чиқишларига сабаб, Мовароуннаҳр аҳлига кўп жабрлар

¹ Салоҳий И, Облақулов А, Раззоқов С. Ботиний ва зоҳирий илмда аср ягонаси эрди.// “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (1997, 2 май). Самарқанд, 2000, 62-63- бетлар.

етказган қизилбошлилар билан Бобур келишган ҳолда ўзбек шайбоний султонларига қарши уруш олиб борган эди). Бу сўз Бобур Мирзога етгач, ул подшоҳи ҳақгўй буни эътироф эътиб шундай деган экан: “Ҳақиқатан, Убайдуллахоннинг мусулмонлиги биздан ортиқроқдир.” Бобурнинг бу эътирофига сабаб, юқорида айтганимиздек у Мовароуннаҳрни қизилбошлар ёрдамида босиб олиб, бироз бўлса ҳам сунний Имоми Аъзам мазҳабига зид ишларни билиб-билмай қилиб қўйган эди. Шайбоний Убайдуллахон эса ўз вақтида қасам ичиб: “агарда Мовароуннаҳрни қайтариб эгаллаб олсам, кейин бир умр диндор ҳукмдор бўлиб қоламан”, - деб ваъда берган эди.

Бу воқеалар албатта, Шайх Худойдод Вали каби тасаввуф арбобларини Бобур Мирзодан йироқлаштириб, Шайбоний султонларига яқинлаштирди.¹

Шайбоний Убайдуллахоннинг кейинчалик Яссавий шайхлари билан қаттиқ боғланганлигини ёзувчи Фитрат ҳам “Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар” номли мақоласида эслатиб ўтади. Унда жумладан: “Убайдуллахоннинг Яссавийлар билан қаттиқ боғланганига яна бир далил, Убайдуллахон яссавий шайхи, Худойдоднинг муриди Муҳаммадёр Нўғай отага ўз қизини бергандир”². (Нўғай ота 1533 йилда вафот этиб, Самарқанднинг Сўғд деган мавзеида кўмилган).

Манбаларда келтирилишича, подшолар Шайх Худойдодни саройига таклиф этганларида иштиёқсизлик билан борганлари, тухфалар берганларида қабул қилмаганликлари ҳақида жуда кўп ривоятлар мавжуд. Тарихчи олим Комилхон Каттаев шундай воқеалардан бирини “Ламаҳати” китобидан таржима қилиб чоп эттирганки, бу ҳол бугунги кунимиз учун ҳам кўпчилик ибрат олса арзийдиган ҳолдир. Шунинг учун ҳам биз ибратомуз лавҳани тўлиқроқ беришга ҳаракат қилдик. “Ламаҳот” асарининг муаллифи Олим Шайх Азизонинг пиру устози бўлган Пирим Шайх Азизон ўз отаси Қамбар Шайх номидан ушбу нақлни келтиради: “Қачонким, Шайх Самарқандга келганида ўша замон подшоси Абу Саъидхоннинг саройига ташриф буюради. Ўшанда Абу Саъидхоннинг икки тиззасига оғриқ пайдо бўлиб юролмай ётган экан. У Қамбар Шайхга арз қилиб, неча табобатлар қор қилмагани ва энди биргина умиди Шайх Худойдоддан эканини айтади. Бу хабарни Шайх Худойдодга етказганларида дарҳол Самарқандга етиб келади ва Абу Саъидхонга бутун шаҳар аҳлига ош беришни маслаҳат беради. Шундан сўнг Шайх Худойдод Вали бутун шаҳар аҳли билан биргаликда Абу Саъидхонга дуои хайр қилади ва ўшал онда Абу Саъидхоннинг оёғи сиҳат топиб юриб кетади. Байт:

Мо табибонем шогирдони Ҳақ ,

Ишқи маоз ў гирад сабак .

¹ Каттаев К. Худойдоди Вали тарихи. Самарқанд, 1995, 30-бет.

² Дўстқораев Б. Яссавий ким эди. Т.: А. Қодирий номидаги халқ меъроси нашриёти, 1994, 37-бет.

Яъни:

Биз Ҳақ таолонинг шогирд-табибларимиз ,

Ишқимиз унинг ишқидан сабоқ олади.

Абу Саъидхон хурсандчилигидан Шайхга катта инъомлар ниёз қилса-да, лекин Шайх Худойдод Вали уларни олмай, шаҳар аҳлига тақсимлаб беришни буюради”. Сўнгра шаҳарда жойлашган ўзларининг хонақоҳларига бориб, ходимга дейдилар: “менинг қорним оч қолди, бироз егулик олиб кел”. Ходим айтади: “Подшоҳнинг зиёфатидан озроқ егулик олиб келган эдим”. Буни эшитган Шайх Худойдоди Вали ғазаб билан айтади: “Менинг озикланишим Абу Саъиднинг пулига қараб қолган эмас ва мен подшоҳлар пулидан рўзғор ўтказмайман; ўчоқдаги қозонга сув қуйиб, оловни ёқ, бу ёғи бир гап бўлар”. Шу вақтда бир киши бир қуйни етаклаб келиб тўхфа қилади. Ўша қўйни сўйиб, хонақоҳ аҳлига зиёфат беришади. “Ламаҳот” асаридаги бу келтиришлар тасаввуф моҳиятининг баъзи қирраларини тушунтиришда чуқур маъно касб этади. Зероки, тасаввуф таълимоти арбоблари нарзи-ниёз олишни ўзларига эп кўрмай, фақатгина тўхфалар олишган ҳамда лукмаларини ҳалол тутиб Ҳақга етишишган. Чунонким, бу ақида Ҳазрати пайғамбар(с)дан қолган удум бўлиб, нақл қилишларича, бир киши Ҳазрати пайғамбар(с)га бир коса таом нарзу ниёз қилганида ул зот ўзлари ҳам емаган ва набираларига ҳам едирмаганлар. Қачонким, ўша киши косани қайтариб олиб кетиб, бошқа косада бошқа таомни келтириб: “бу тўхфадир” деб берганларида Ҳазрати пайғамбар(с) уни “бисмилло” деб набиралари ила танаввул қилган эканлар. Тасаввуф арбобларининг нарзу-ниёз олмай, уни халққа тарқатишлари пайғамбар(с) қоидаларига, ҳадисларига амал қилиниши туфайлидир.¹

Шу тариқа замона ҳукмдорларининг таклифларини ноиложликдан қабул қилиб, уларнинг ҳузурига ошиқишни ўзига эп билмаган машҳур тасаввуф алломаси Шайх Худойдод Вали бутун борлиғи билан меҳнаткаш халқ манфаати йўлида, адолат, поклик ва ҳалоллик учун курашиб келган.

Худо ёрлакаган жавонмард инсонларнинг бундай жасоратли бўлганликлари тарихдан маълум. Ҳадис илмининг султони Имом ал-Бухорий Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухарийнинг саройга келиб фарзандларимга дарс беринг, деган таклиф-фармонига рози бўлмаганлиги, Машрабнинг Балх подшоси Маҳмуд Қатағоннинг илтижо қилишига қарамай, унинг тахтига биргина ўтириб туришини кескин рад этгани; Паҳлавон Маҳмуднинг Хинд рожаси илтифоти эвазига асирларни озод этишни сўраганлари кабилар бунинг исботи бўлиб, тарихий ҳақиқатдир. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали ҳам феъл-атворлари ва амаллари билан ана шундай силсилага мансуб зот эканликлари тарих саҳифаларида зарҳал ҳарфлар билан ёзилган. Қолаверса,

¹ Қаранг: Каттаев К. Худойдоди Вали тарихи. Самарқанд, 1995, 32-бет.

Бухоро хони уюштирган сайилга қатнашиб, қатор паҳлавонларни курашда енгиб, хондан мукофот эвазига халққа зулм ўтказаётган Қарноб бегини бўшатишни талаб қилганлиги у кишини жасоратли инсон бўлганлигининг яна бир исботидир.

5. Шайх Худойдод Валининг авлодлари шажараси

Шайх Худойдод Вали тўғрисида турли манбаларда турлича маълумотлар келтирилади. Бу маълумотларда Ҳазратнинг Ғазирадаги ва бошқа жойлардаги авлодлари қайси фарзандидан эканлиги талқини ҳам турлича келтирилади. Бу манбалар сирасига “Ламаҳот”, “Ҳужжат уз-зокирин”, “Маноқиби Шайх Худойдод Вали”, “Тухфат ул-зоирин”, “Самария” асарларини киритишимиз мумкин. Шунингдек, Ҳазратнинг қабристонидagi қабртош ёзувларда ҳам у кишининг фарзандлари, насаб шажаралари ҳақида маълумотлар келтирилган. Бу манбалар ва қабртош ёзувларини тадқиқ қилиб ўрганишда у кишининг авлодлари ҳисобланмиш олимлардан С.Раззоқов, К.Каттаевларнинг хизматлари беқиёсдир.

Ҳазрат Худойдоднинг насаб-шажараси ҳақидаги маълумотларни тадқиқ қилар экан, К.Каттаев жумладан, шундай фикрларни айтиб ўтади: “Биз асосан Ҳазратнинг насаб шажараси ҳақидаги маълумотларни Олим Шайхнинг “Ламаҳот” асаридан олдик. Негаки, унинг муаллифи Жаҳрия тариқатининг ўз замонасидаги муршиди бўлганлиги билан бир қаторда, даврининг руҳониятли пирларидан ҳисобланган. Шайх Худойдод Вали фарзандларининг тарихини яхши билган. Бунинг устига у Самарқанд мадрасаларида дарс берган олиму фозил кишилардан бири ҳам эди. Шунинг учун ҳам унинг ёзишмалари ва Ғазира қабристонидagi қабр тошларида ёзилган насабномалар Шайх Худойдод Валининг авлод нисбатини келтиришда энг саҳиҳ манба деб топилди”.¹

¹ Каттаев К. Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Вали авлодларининг насаб шажараси хусусида. // “Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Вали-Ясавия тариқатининг машҳур намояндаси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (1997, 2 май). Самарқанд, 2000, 92-бет.

Ҳазрат Олим Шайх келтирган маълумотларнинг ишончли эканлигининг яна бир исботи шуки, у Шайх Худойдод Валига қариндошлик иплари билан ҳам боғланган эди. Шу жиҳатдан ҳам “Ламаҳот” асаридаги маълумотлар аниқ ва ишончли деб айта оламиз.

Ушбу асарда Олим Шайхнинг ўз сўзларига қараганда, у Шайх Худойдоднинг набираларига уйланган, лекин унинг бу хотинларидан фарзанд қолган ёки қолмаганлигини аниқлай олмадик¹

Хуллас, Олим Шайхнинг бу асарида Шайх Худойдод Вали авлодлари тўғрисидаги маълумотларга кўра, Ҳазратнинг тўрт фарзандлари- уч қиз ва бир ўғиллари бўлган. Уларнинг номларини қуйида бирма-бир келтирамиз:

1. Солеҳ- Шайх Худойдод Валининг ягона ўғил фарзанди бўлиб, ўн олти ёшга етгач, уйлантириб қўядилар. Орадан кўп вақт ўтмай у вафот этади.
2. Солиҳа Биби – бу фарзанд Шайх Худойдод Валининг тўнғич фарзандлари бўлиб, унинг бир қизчаси ҳам бўлган ва у ёшлигида вафот этади. Қизчанинг онаси Солиҳа Биби эса Шайх Худойдоднинг ҳаётлик вақтларида вафот этади ва ундан ҳам фарзанд боқий қолмаган.
3. Биби Ҳадия – ушбу қизлари сайидлардан бўлган Амир Тақиддинга никоҳланган. Нисбати маънавиятда Амир Тақиддин ўз бобоси Амир Шамсуддин ибн Амир Иброҳим иродатида бўлиб, унга қўл берган эди. У эса ўз навбатида машҳур шайх Разиддин Алининг муриди эди. Ушбу ҳужжатда ёзилишича, Амир Шамсуддин Темурий ҳукмдорлар Шоҳруҳ Мирзо ва Улуғбек замонларида улар тақлифлари билан аввал Мадинадан Хуросонга, сўнгра эса Самарқандга келиб, подшоларнинг ҳурматиغا сазовор бўлган. Биби Ҳадия ҳам манбаларда келтирилишича, Шайх Худойдод Валининг ҳаётлик вақтларида вафот этган. Аммо ундан уч ўғил қолган бўлиб, улар- Хожа Абдулбосит, Хожа Калон ва Хожа Хурдлардир. Хожа Калон ва Хожа Хурдлардан зурриёд қолмаган. Бу ҳақда “Ламаҳот” асарида ҳам келтирилади. Лекин Хожа Абдулбоситдан зурриёд қолган бўлиб, ҳозирги Ғазирадаги Шайх

¹ Ҳасанов Н., Султонов У. Мухаммад Олим Сиддиқий ва унинг “Ламаҳот” асари ҳақида.// “Имом ал-Бухорий”, Т.2006, № 3-сон.

Худойдод Валининг авлодлари айнан ушбу Биби Ҳадиянинг Хожа Абдулбосит деб аталган ўғлидан тарқалгандирлар. Буни тасдиқловчи далиллар Шайх Худойдод Вали даҳмалари устидаги қабртошда ёзилган “Насабнома”да ҳам, “Ламаҳот”да ҳам келтирилади. Жумладан, “Ламаҳот”да ёритилишича: “...ўттиз ёшида вафот этган Ҳазрат Хожа Абдулбосит Азизон Қосим Шайхнинг шогирдлари эди”,¹

4. Биби Маҳзуна – “Ламаҳот” китобида Биби Маҳзума деб аталган бу қиз Шайх Худойдод Валининг кенжа, энг суюкли фарзанди бўлиб, Амиршоҳ номли кишига никоҳлаб берилган. Амиршоҳ Ҳожагон тариқатининг машҳур пирларидан бўлган Амир Саид Кулолнинг халифалари Амирдош авлодидан бўлиб, у ҳам сайидлардан ҳисобланган. Биби Маҳзунадан фарзанд ва набиралар қолган бўлиб, улар Амир Санъатилло, Хожа Абдуррашид ва Амир Баҳовуддинлар эдилар. Лекин бу фарзандлардан авлод қолганлигини аниқлай олмадик.

Ҳазрат Шайх Худойдод Валининг юқорида номлари келтирилган фарзандларидан битта Солеҳ исмли уғилларининг вафот этишлари ҳақида бизга бир ривоятни Ҳазрат Азизоннинг Ғазирадаги ҳозирги авлодларидан, Ҳазратнинг номлари билан аталувчи жомеъ масжидининг имом хатиби Элёрхон ака Норхўжаев сўзлаб берган эди. Унга кўра; “Ҳазрат ўғли Солеҳни 16 ёшга тулгач ўйлантриб кўядилар. Кунлардан бир кун Ҳазратнинг хотинлари “Овқат пиширишга ўтин йук, Солеҳга айтсам у парво қилмай кўчада ёш болалар билан сирпанчиқ ўйнаб юрибди”-дейди. Шунда Ҳазратнинг оғизларидан беҳосдан “гарданад башиканад, яъни ҳали ҳам болалик қилиб юрган бўлса, боши билан йиқилиб ўлсин” деган сўз чиқиб кетган экан ва шу ондаёқ ўғли Солеҳ ўйнаб юрган жойида музга боши билан йиқилиб, бўйни синиб вафот этган”. Шу сабабли ҳам Шайх Худойдод Валида уғил фарзанд боқий қолмаган экан.²

¹ Каттаев К. Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Вали авлодларининг насаб шажараси хусусида.// “Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (1997, 2 май). Самарканд, 2000. 94-бет.

² Ушбу ривоятни биз Ҳазратнинг Ғазирадаги авлодларидан бири Э. Норхўжаевдан ёзиб олдик. 2006 йил, декабрь.

Шайх Худойдод Валининг аксарият авлодлари тариқат йўлидан борган кишилар бўлиб, айниқса уларнинг иккитаси қадимий манбаларда алоҳида боблар билан зикр этилган машҳур зотлар эдилар. Булар орасида Мусохожа Шайхулислом ва Абдулхайхожа судурларҳам эслатилади. Абдулхайхожа судур тўғрисида Абу Тохирхожанинг “Самария” асарида маълумотлар келтирилган. Абдулхайхожа судур ўз даврида Ғазирадаги авлодининг пешвоси, бошқарувчиси ва раҳнамоси бўлган. У кишининг қабртош ёзувлари топилиб, олимларимиз томонидан тадқиқ этилган. Бу қабртош ёзувларда келтирилишича, Абдулхайхожа судурнинг вафоти ҳижрий 1256, милодий 1839 йил санаси айтилади. “Самария”да эса Абдулхайхожа судур ҳижрий 1232, милодий 1815 йили Шайх Худойдод Вали мазори устига олий хонақоҳ курдиргани эслатилади. Демак, Абдулхайхожа судур ҳам узок умр кўрган бўлиб, олий хонақоҳ кургандан сўнг яна 25 йил яшаган.

Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Валининг яна бир машҳур авлодларидан Ҳазрати Ҳалифа Мусахожаи шайхулислом булиб, бу зот ҳақида Носириддин Ҳусайний ал-Бухорийнинг “Тухфат уз-зоирин” асарида алоҳида боб ажратилган.

Мусахожа асли Нур қалъси яқинидаги Саримехда туғилган. У ўша давр Мовароуннаҳр Нақшбандия тариқати муршиди Эшони Пири дастгири Даҳбедий (даҳбедлик қўл олувчи пир) лақабли Муҳаммад Аминга пир тушади. Мусохожанинг юксак ном ва ҳизматларини инобатга олган Бухоро амири уни Бухоро давлатининг шайхулисломи этиб тайинлайди. Лекин Мусахожа бу лавозимда бир ойгина ишлагач, вафот этади ва шаҳар ичидаги Мавлоно Шариф Жорий мазори ёнидаги тепачада кўмилади.¹

Шайх Худойдод Валининг машҳур авлодлари шажарасини бугунги кунда чуқур ўрганиб, таҳлил қилаётган, Ҳазратнинг номларини абадийлаштиришда катта ижобий ишларни амалга ошираётган, Ҳазратнинг ҳозирги кундаги муносиб авлодларидан, техника фанлари доктори,

¹ Катаев К. Шайх Худойдод Вали тарихи. Самарқанд, 1995, 38-бет.

профессор Саидмақсуд Раззоқов билан ва юқорида номлари тилга олинган Шайх Худойдод Вали номли жомеъ масжидининг бош имом хатиби, Элёрхон Норхўжаевлар билан учрашиб, суҳбатлашиб, Ҳазрат ҳақида янги маълумотларни олдик ва Ҳазрат Шайх Худойдод Вали тарихининг очилмаган қирраларини чуқурроқ ўрганишга жазм этдик.

III Боб. Шайх Худойдод Валига авлодлар эҳтироми

1. Ҳазрат Худойдод Валининг Ғазирадаги хонақо ва мақбараси

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг муборак мақбараси Самарқанд шаҳридан икки тошлик масофада жойлашган тарихий Шероз тумани, ҳозирги Жомбой туманининг Ғазира мавзеъсидаги хонақоҳ мажмуасида жойлашган. Ушбу хонақоҳ маҳаллий халқ тилида “Янги хонақоҳ” номи билан ҳам аталиб келинади. Бу хонақоҳда илму толиблар, зиёратчилар ва хизматчиларга мўлжалланган мактаб, мадраса, болахонали хужралар, масжид, меҳмонхона, тахоратхона ва бошқа хил бинолар ҳамда атрофларида безатилган боғу-роғлар бўлиб, бугунги кунда Ҳазрат Азизоннинг мақбаралари, масжидлари янгидан қайта тикланган.

Биз 2006 йил декабр ойида Ҳазратнинг мазорларини зиёрат қилар эканмиз, бугунги кунда бу жой ҳақиқатан обод қилиниб, ажойиб зиёратгоҳга айланганлигининг, зиёратчиларнинг кети узилмай бу ерга ташриф буюришларининг гувоҳи бўлган эдик. Ҳазрат Худойдоднинг масжид-хонақоҳларига кирар эканмиз, ёғочдан халқ амалий санъати билан жимжимадор қилиб безатилган икки табақали катта дарвоза, ундан кирилгач ўнг ва чап томондаги иморатлар кейинги даврларда қурилган бўлиб, улар меҳмонхона, масжид сўфисининг хонаси кабилардан иборат. Дарвозахонадан бошланадиган йўл тўғри хонақоҳ ёнидаги қабристонга олиб боради. Ўнг томонда қадимий ҳовуз жойлашган. Бу ҳовуз ҳам тарихий бўлиб, Олим Шайхнинг “Ламаҳот”ида келтирилишича, Шайх Худойдоднинг яқин халифаларидан Дарвеш Шайх (вафоти, 958/ 1551-52 йиллар) томонидан барпо этилган. Бу файзли заминга ташрифимиздан мақсад, Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг нурли мазорларини зиёрат қилиш ҳамда ул зотнинг Ғазирадаги авлодлари билан учрашиш эди. Зиёрат давомида Ҳазратнинг авлодларидан Элёрхон Норхўжаев билан суҳбатда бўлдик. У кишининг айтишларича, қабристон “Вали бобо қабристони” номи билан

аталиб, тахминан 60 гектарга яқин майдондан иборат бўлиб, Ҳазрати Шайхнинг даҳма мазорлари қабристоннинг энг тепа ерида жойлашган. Даҳма ёнида отнинг ёлидан ясалган ва узун хода чўпларга осилган учта туғ ўрнатилган. Бу туғларни Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг издошларидан уч машҳур Шайх тиклашган бўлиб, улардан бири “Ламаҳот” асарининг муаллифи машҳур аллома Олим Шайх Азизон эди. Даҳма квадрат шаклида пишиқ ғиштдан тикланган бўлиб, усти гумбазсимон қилиб ёпилган. Мазор устида учта мрамар қабртош ҳамда даҳманинг олд деворида ҳам катта мрамар тошларда арабий-форсий битиклар ёзилган. Бу ёзувларни ўрганган тарихчи олим К. Каттаевнинг фикрига кўра, чап томондаги ва пастки девордаги қабртошларнинг ёзувлари деярли бир маънодадир. Ўнг тамондаги оқ мрамар тошда эса насабнома келтирилган.¹

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг хонақоҳ мажмуасини авайлаб сақланишида пиру-комил машҳур набираларидан саналган Ҳазрати Азизон Хожа Фатхулло ибн Ҳазрати Азизон Хожа Абдуллатифнинг ўз авлодларига асрлар оша вақф мулки этиб тайинланган еру-мулклари ҳақидаги вақфномалари ва хонақоҳда олиб бориладиган молиявий ишлар ҳақидаги васиятнома ҳужжатларидан, ул Ҳазратнинг хизматлари бениҳоя катта эканлиги кўриниб турибди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, бугунги кундаги хонақоҳ мажмуига кирувчи масжид ва бошқа бинолар Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг машҳур авлодларидан бўлган Ҳазрати Абдулхайхожа судур томонидан қурилгандир. Бу ҳақда Абу Тоҳирхожанинг “Самария” асарида ҳам келтириб ўтилади.²

Бугунги кунда сақланаётган Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали ва ул ҳазратнинг машҳур авлодларига подшоҳ, хоқим ва замонанинг фозил уламолари томонидан берилган ҳуқуқий ҳужжатларда ҳижрий 1221, милодий 1804 йили ушбу хонақоҳ мажмуини қуришлари тўғрисидаги ҳужжат ҳам

¹ Каттаев К. Шайх Худойдоди Вали тарихи. Самарқанд. 1995, 42-бет.

² Қаранг: Абу Тоҳирхожа. Самария. Т.: “Камалак”, 1991, 59-бет.

борлиги ҳақида маълумотлар мавжуд деб таъкидлайди Саидмаксуд Раззоқов. Бундан маълумки, Ҳазрати Абдулхайхожа судур ушбу масканни узоқ вақтлар ичида обод бир жаннатмакон жойга ва Ғазира мавзеъини гўзал бир шаҳарчага айлантириб, ўзларининг бобокалонлари руҳи-покларига бўлган хурматларини олий мақом қилиб бажарганлар. Бобокалонларнинг бундай олийжаноб анъаналарини Ҳазрати Абдулхайхожа судурнинг набираларидан Ҳазрати Исматиллоҳхожа ибн Абдулнабиҳожа давом эттирганлар. Ҳазрат Исматиллоҳхожа биноларни таъмирлаб, XIX асрнинг 2- ярмида қайта тиклаганлар ва янги бинолар қурганлар.¹

Бу қурилишда зиёратгоҳ шаънига Самарқандлик машҳур тарихнавис хаттот Муҳаммад Нуриддин ибн Муҳаммад Олим муфтий туркий ва форсий тилларда шеърий тарзда ушбу тарихни битиб, ноёб бир қўлёзма рисола ёзганлар. Бу рисолани ва Самарқанд вилояти “Маънавият ва нафис санъат тарихи” мозийгоҳининг катта илмий ходими, шарқшунос олим Аҳмадхон Облақулов томонидан таржима қилинган ушбу сатрларни келтиришни маъқул топдик:

Ҳазрати ғавсий жаҳон, яъни, Худойдоди Вали,
Қутб ул-ақтоб эрди ҳам аҳли чилтон сарвари.
Шоҳбози гулшани асрор эрди ул азиз,
Ҳам эди айн ул-яқин меърожга соҳибтамиз.
Қабри эрди шул манан, яъни Ғазира қишлоғи,
Хонақо бунёд қилган эрди шул мадфан аро
Бузилишга яқин қолди била чунд чаро,
Қилди янгилаб иморат рафиъ ул-манзалат,
Куррат ул-айн Исматиллоҳхожа неку сифат.
Тоқу равоқу хонақоҳ қилди бино,
Бу ажиб зебо мақома бўлди соҳиб сафо.
Исматиллаҳожа жой зи шараф қилди расо,

¹ Норқулов А. Макбара масжид тарихи.//“Жомбой тонги”, Самарқанд, 2006, 15 ноябрь, № 32-сон.

Сўйлади “Эй зи шариф”, тарихига пири хирад,
Отлари Шайх Худойдод Вали пир қўйғони,
Ота-она қўйғони Шайх Худойберди эди.
Баъд, ўн олти йил ўткариб олий бино,
Қилди уч айвони олий манзалат таждид ила.
Васфи айвонлар баён қилмоқ керакмасдур манга,
Ҳар киши кўрса онинг ҳайратга қолар жо бажо.
Қил қабули даргоҳинг ё ҳазрати Рабб ул-аъло
Хурмати Шамс ул-зухо ҳам тўрт ёри Мустафо.
Котиб, тарих айтган эрди аълам Нуриддин,
Қозигон, тасхих(таъмир) қилган, ўғли эрди Қутбиддин.¹

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали масжид хонақоҳларининг қурилиши тарихи билан боғлиқ бир ривоятни бизга юқорида номлари келтирилган авлодларидан Элёрхон ака сўзлаб берган эдилар. Бу ривоятда айтилишича, Шайх Худойдоднинг авлодлари орасида Ойгул Манғит номли(асл исми Азиза Солиҳа) бой-бадавлат аёл бўлиб, у кишининг кўплаб қўйма олтинлари, зебу-жавоҳирлари бўлган экан. Умрининг оҳирларида мендан сўнг фарзандларим бойлик учун таллашиб, бир-бирлари билан низолашмасин, деган мақсадда бу олтинларига Нуротадан туяларга ортиб қурилиш учун ноёб мрамартошлар олиб келиб, мақбара қурилишига сарф қилган эканлар. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали мақбарасини охириги марта таъмирлаган шу аёл бўлар экан.

Ушбу зиёратгоҳ тарихи билан боғлиқ фикримиз якунида юртимизда бобокалонларимизнинг улкан бунёдкорлик ишларини давом эттирадиган, хизматлари асрлар оша келгуси авлодларга ўрнак бўладиган, умрини эзгуликка бағишлаган, ҳалол ва пок, содиқ фарзандлар кўпайишини истаб қоламиз. Бугунги кунда ушбу Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали

¹ Раззоқов С. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали фаолияти билан боғлиқ зиёратгоҳлар тарихи тўғрисида баъзи лавҳалар. //“ Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали-Ясавия тариқатининг машҳур намояндаси” мавзусидаги илмий –амалий анжуман материаллари. Самарқанд, 2000. 119-бет.

зиёратгоҳи машхур ислом дунёси алломалари – Имом Бухорий, Имом Термизий, Ҳаким Термизий, Имом Мотурудий, Баховуддин Нақшбанд, Абдуҳолик Ғиждувоний, Қосим Шайх Азизон каби бир қанча улуғ зотларнинг зиёратгоҳлари каби ҳамиша обод ва мўътабар бир маскан сифатида кадрланмоқда.

2.Шўролар даврида Шайх Худойдод Вали маънавий меросига бўлган муносабат

Мустамлакачилик даврда Туркистон ўлкасида туб ерли аҳолининг тарихи, тили, дини, урф-одатлари, минг йиллар давомида шаклланиб келган миллий қадриятлари топталиб, оёқости қилинганлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта. Асрлар давомида дунё илм-фани соҳасига беқиёс хисса қўшиб келган машхур алломаларимиз, ислом олами тан олган ҳадисшунос олимларимиз асарлари ва улар қолдирган бебаҳо маънавий бойликларимиз йўқ қилинди. Шунга қарамай, халқимиз эъзозлаб, муқаддас билиб келган зиёратгоҳлар, меъморий обидаларимизнинг кўплари сақланиб қолинди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: **“Дунёдаги зўравон ва тажовузкор кучлар қайси бир халқ ёки мамлакатни ўзига тобе қилиб, буйсундирмоқчи, унинг бойликларини эгалламоқчи бўлса, авваламбор, уни қуролсизлантиришга, яъни энг буюк бойлиги бўлмиш миллий қадриятлари, тарихи ва маънавиятидан жудо қилишга уринади”**.¹ Мустамлака тузумининг бу каби қабих ишлари Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали маънавияти ва муқаддас зиёратгоҳларини ҳам четлаб ўтмади.

Ушбу зиёратгоҳни дили пок, иймон-эътиқоди юксак халқимиз томонидан эъзозланиб, асраб-авайлаб келгуси авлодларимизга етказишда меҳридарё онахонлар ҳам муносиб хисса қўшганлар. Хижрий 1293 (милодий 1874-75) йилларда Ойгул момо раҳбарлигида таъмирлаш ишлари олиб

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008, 11 -бет.

борилиб, Шайх Худойдоди Вали зиёратгоҳида янги иморатлар қурилди. Бу ишларни амалга оширишда котиб Ғиёсиддинхожа, Уста Бобомурод Ғозғоний ва бошқалар қатнашганлар.

Мустабид совет тузуми даврида юртимизга нисбатан бўлган хуружлар туфайли ушбу зиёратгоҳни ободонлаштириш ишлари секинлашиб, атрофдаги боғ-роғларни топтаб, оёқости қилиш кучайиб кетади. Ушбу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган Солеҳхожа Абдумаликхожа ўғилларининг айтишларича, рус амалдорлари ва аскарларининг бир гуруҳи хонақоҳ мавзёсига келиб, Саломхожанинг норозиликларига қарамай ховуз атрофидаги дарахтларни кеса бошлаган эканлар. Бу пайтда хонақоҳ биноларининг бирида зикр билан банд бўлиб, ўтирган замона пиру комилларидан ҳисобланган Ҳазрати Абдумаликхожа Абдурауфхожа ўғиллари “Саломхон тўхтат бу ишингни!”-деб хитоб қилган эканлар. Иш давом эттирилиб, рус аскарларининг командири Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали мақбаралари олдига кўйилган “уч туғ” нинг бири қуббасига қараб пистолетда ўқ узишга журъат этиб, у нотавон шу пайт ўзи жон таслим қилган экан.¹

Бу ножўя ишлар шу ҳолда тўхтатилиб, кесилган дарахтлар ўз жойида қолиб, ҳамма аскарлар қочиб кетишган ва бошқа бу жойга қадам босишмаганлар. Ўқ узилган қубба янгилашиб, эскиси эса ўқ жойи (гильза ўрни) қолган ҳолда Абдуллатифхожа Абдумаликхожа ўғилларининг уйларида сақланган экан.

Бу каби воқеалар Оллоҳнинг назари тушган азиз зотлар макон этган жойларда тез-тез учраб турган. Миллий маънавият, маданият ва маърифатимизга хуруж қилиш ишлари авж олиб кетган. Маҳаллий халқларимиз бу муқаддас зиёратгоҳларининг кўз ўнгиларида таъмир талаб бўлишларини кўрсаларда, чорасиз қолганлар. Вақт ўтиши билан хонақоҳ мажмуасига кирган мадраса ва мактаб хужралари йиқилиш ҳолатига келиб қолган. Профессор С.Раззоқовнинг ёзишича, у кишига ғазиралик Худоёр ака

¹ Қаранг: Раззоқов С. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали фаолияти билан боғлиқ зиёратгоҳлар тарихидан баъзи лавҳалар.// “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси.” Илмий-амалий анжуман материаллари(1997. 2 май). Самарқанд, 2000, 120-бет.

Хўжанов ўз кўзлари билан кўрган ушбу воқеани сўзлаб беради; “Мадраса ва мактаб бинолари бузилиш холига келган ўша даврдаги “Ленин йўли” колхоз раиси Маматкул Бозоров ноилож у биноларни бузишга розилик берганлар. Лекин бузишни бошлаш учун маҳаллий халқдан бирор киши рози бўлмаган экан. Натижада одамлар бир рус кишисига кетмон бериб, хужраларнинг бирига чиқарадилар. У киши кетмонни кўтариб томга уриши билан ўзи бир неча метр осмонга кўтарилиб, одамлар кўз олдиларида ерга қулаган экан. Бир канча вақт ерда ётгач, ўрнидан турганича ортига қарамасдан қочиб кетган экан. Бу ҳолни кўриб турганлар ва колхоз раислари маслаҳатлашиб, Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали авлодлари ва нуроний кексаларни чақириб, зиёрат қилишиб, ўтган азиз авлиёлар ҳақларига “хатми-қуръон” ўқишиб, баъзи биноларни қайтадан тиклашган эканлар”.

Орадан йиллар ўтиб, халқимизнинг маънавияти ва миллий урф-одатларига тазйиқ тобора кучайиб борди, хонақоҳ бинолари омборхоналарга айлантирилди. Масжидга ихлосмандлик қилганлар текшир-текширларга тушар, ҳар хил жазоларга дучор этилардилар. Аммо бу нохуш хуружлар авжига чиқишига қарамай Абдуллатифхон Эшонбобо Абдумаликхон ўғиллари укалари Муҳаммад Собирхон Абдуҳамидхон ўғиллари билан яқин кишилари маслаҳати ва кўмагида Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали мақбараларини таъмирлаб, ундаги авлод шажарасини қайта ёздириб, мақбара олдидаги туғларни янгилаш билан биргаликда оталари Ҳазрат Абдумаликхожа Абдурауфхожа ўғиллари ҳамда оналари Муҳаррам пошшо Исматиллохожа қизлари қабрларига мрамртош ўрнатишга муяссар бўлган эканлар.

Маҳаллий нотавон мунофиқлардан бири туман раҳбарларига ушбу хонақоҳдаги бунёдкорлик ишлари ҳақида хабар беради. Олиб борилаётган ишларга жазо чорасини кўриш мақсадида келган совет амалдорларидан бири Латифхон Эшонбобо билан таъмир ишлари олиб борилаётган жойда суҳбатлашиб, у кишидан бу ишларнинг сабабини суриштирганда Латифхон Эшонбобо бобокалони, ота-онам қабрларини таъмирлаётимиз, деб жавоб

берган эканлар. Жазолаш учун келган катта амалдор(у рус бўлган) таажжубга тушиб, сиздай инсонлар кўпайсин, ишларни эҳтиёткорлик билан давом эттиринг деб, раҳматлар айтиб, бу хабарни берган мунофиқларни “Ўзингдан чиққан балога, қайга борай давога”, деб қаттиқ қойиган эканлар.¹

Сўзимиз якунида юртимизда Бобокалонларимизнинг ўлкан бунёдкорлик ишларини давом эттирган, хизматлари асрлар оша келгуси авлодларга ўрнак бўладиган, халқимизнинг бой маънавият, маданият ва маърифати ривожини юксакларга кўтарадиган, умрларини эзгуликка бағишлаган, ҳалол ва пок, содиқ фарзандлар кўпайишини ва уларнинг барчаларини ёмон кўзлардан ва мунофиқлар хурижидан Оллоҳнинг ўзи асрашини истаб қоламиз.

3. Мустақиллик йилларида Ҳазратга бўлган юксак эҳтиром

Мустақиллик яратган кенг имкониятлардан бири, минг йиллар давомида халқимиз онгида ўрнашган, турмуш тарзига айланган, бутун ақидаларга руҳий ва маънавий кечинмаларга бой бўлган ислом динига муносабат ўзгарди. Комиллик, етуклик ва бой маънавий баркамолликка даъват этувчи улуғ аждодларимизни қайтадан кашф этдик. Жумладан, Имом Бухорий, Ҳаким Термизий, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳрор Вали, Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали, Маҳдуми Аъзам Даҳбедий, Қосим Шайх Азизон ва бошқа ўнлаб алломаларимиз илмий мероси чуқур ўрганилмоқда ҳамда кенг тарғиб қилинмоқда.

Республикамизнинг мустақиллиги туфайли тарихий, диний ва миллий кадриятларимизни тиклашга эътибор кучайди. Натижада ўзбек халқи ўзининг асл фарзандларининг меросларидан кишиларни баҳраманд қилишга имконият туғилди. Шу қаторида Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Валининг тарихий фаолияти ва бой адабий меросини ўрганишга ҳамда халқимизга етказишда

¹ Ушбу зиёратгоҳ тарихи билан боғлиқ воқеалар С.Раззоковнинг илмий мақолалари ва Шайх авлодлари билан суҳбат асосида ёзилди.

катта ишлар қилинмоқда. Зеро, халқпарвар инсон Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали мероси халқчиллиги билан истиқлол ғояларини кишилар онгига сингдириш ва эрк, озодлик, юрт равнақи, тинчлиги ҳамда осойишталигини таъминлаш учун беминнат хизмат қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, жамиятимизнинг қатор соҳаларида юз бераётган ўзгаришлар, тарихимизни ёритишга тўғри ёндашиш, халқимизнинг тарихий хотираси жонланиши ҳамда инсонпарварлик ғояларини ҳаётимизга табора кенгроқ тадбиқ этилиши мустақиллигимизнинг шарофати ва шарофати сифатида ўз аксини топмоқда.

Ўтган қисқа давр мобайнида кўплаб алломаларимизнинг юбилейлари нишонланиб, уларга нисбатан юксак эҳтиром кўрсатилмоқда. 1994 ва 1996 йилларда ЮНЕСКО ташкилотининг қарори билан халқаро миқёсида Мирзо Улуғбек ва Амир Темур таваллудларининг 600 ва 660 йилликлари кенг нишонланди. Мирзо Улуғбек даврига оид жуда кўплаб китоблар, Соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни ва аҳамиятига оид илмий ва бадиий асарлар яратилди.

Ана шундай улуғ алломаларимиздан бўлган Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Валининг ҳам юбилейлари мустақиллик йилларида бир неча бор Республика миқёсида ўтказилди.

Ҳазрат таваллудининг 535 йиллигига бағишлаб 1997 йил 2 майда, 540 йиллигига бағишлаб 2001 йил 24 августда, 545 йиллиги эса 2006 йил 17 ноябрда кенг нишонланиши сўзимизнинг исботидир. Ҳазратнинг бу каби юбилей тўйлари хоки пойлари жойлашган Самарқанд вилоятининг Жомбой туманида ўтказилиб, унда Республиканинг кўпгина вилоят ва туманларидан меҳмонлар, матбуот, радио, телевидение ходимлари, олимлар, зиёлилар ва диний идора вакиллари қатнашдилар. Ҳазратнинг илмий-адабий меросларига бағишланиб кўплаб амалий анжуманлар, ташкил этилди. Булар натижасида Ҳазратнинг ҳаёти ва фаолияти, адабий меросларига оид кўплаб янгидан-янги маълумотлар тўпланиб, рисоалар, илмий тўпламлар ва мақолалар чоп этилди.

2006 йил Самарқанд вилояти Жомбой тумани хокимлигининг қарори асосида туманда Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали таваллудининг 545 йиллик юбилейини ўтказиш бўйича кўмита тузилиб, Ҳазратнинг ҳаёти, ижодига бағишланган бир қатор тадбирлар ўтказилиб, у кишининг хонақосида катта ҳажмда ободончилик ишлари бажарилиб, у кишининг зиёратгоҳлари обод қилинди. Бу юбилей тантанасини Жомбой тумани хокими А.Норқулов кириш сўзи билан очиб берар экан, куйидаги фикрларни таъкидлади: “Истиқлол бизга берган куч-қудрат шундан иборатки, эндиликда хурриятга эришган Ватанимиз эркини кўз қорачиғидек асраш учун масъулият ҳисси ҳар биримизнинг кўнглимизда шаклланиб бормоқда.Юртимизда ўн беш йил давомида юз берган оламшумул тарихий ўзгаришлар киши кўнглини бир дунё фахр ва ифтихор туйғуси билан тўлдиради... Кўхна Самарқанднинг 2750 йиллиги ва юртдошимиз Шайх Худойдоди Вали таваллудининг 545 йиллик юбилейини нишонлар эканмиз, тарихимизга яна бир назар ташлаш, бобокалонларимиз руҳини шод қилишдек масъулият ҳисси ҳар биримизнинг кўнглимизда шаклланиб, эзгу ишларимиз фарзандларимиз қалбига сингиб боришини таъкидлаб ўтиш лозим”¹ .

Бу каби эзгу ишлар Ҳазратнинг асл ватани Карманада ҳам ўтказилиши истиқболли режаларда кўзланган.

Бугунги кунда Шайх Худойдоди Вали бобо ётган азиз тупроқни зиёрат қилиш учун нафақат мамлакатимиз балки Саудия Арабистони, Эрон, Покистон каби ислом давлатларидан ташқари Ғарб давлатларидан ҳам зиёратчилар ташриф буюрмоқда. Ҳазратнинг илмий-адабий мероси ЎзФА Шарқшунослик институти фондида, қолаверса, хорижий давлатлар кутубхона ва музейларида сақланмоқда.

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Валининг тарихий фаолияти ва бой адабий меросини ўрганиш ҳамда халқимизга етказишда айнан мустақиллик йилларида катта эътибор берилганлиги юртимиз учун,айниқса, карманаликлар учун ниҳоятда қувончли ҳолдир. Мустақиллик туфайли Шайх Худойдоди

¹ Норқулов А. Маънавий меросимизга эҳтиром.//“Жомбой тонги”, 2006йил, 15 ноябр, № 32-сон.

Валининг яқиндан таниш имкониятига эга бўлдик. Ҳазратнинг адабий меросини, Ҳазрат ҳақидаги қадимий қўлёзма асарларни тадқиқ қилиб, қимматли маълумотларни халқимизга етказишда Б.Ўринбоев, Б.Валихўжаев, К.Каттаев, С.Иноятов, С.Раззоқов, О.Ҳайитова сингари самарқандлик ва навоийлик олимлар катта ҳисса қўшиб келмоқдалар. Улар Ҳазратнинг ҳаёти ва фаолиятларига оид илмий изланишлар натижасида кўплаб рисола ва мақолалар чоп эттирдилар, матбуотда кўплаб чиқишлар уюштирдилар.

Ҳазрат Шайх Худойдод Вали бобомиз шарафига шоирларимиз томонидан ҳам ажойиб шеърлар ёзилиб, у кишига бўлган ҳурматни яна бир бор ифода этмоқда. Қуйида биз Ҳазратга бағишлаб ёзилган Жиззах вилояти Ғаллаорол туманидаги II-ўрта мактаб ўқитувчиси Зайниддин Мамаризаев каламига мансуб ушбу маснавийни келтирамиз;

Қўлим кўксимда бобо, таъзим қилиб турибман.
Боғланган қўл ечилди, эркин, шаҳдам юрибман,
Рухинг билан яшадим, тилга ололмай номинг,
Қутлуғ ҳоқи тупроғинг, кўзга суртиб турибман,
Айтар балки шу замин, илк қадам қўйган чоғинг,
Чангалзорни даф қилиб, обод қилган чорбоғинг.
Мадраса талабаси, эдинг ўша йилларда,
Илми меҳнат билан, қўшиб олдинг сабоғинг.
Ночорликдан минглаб халқ, тебранган у замонлар,
Тахт-тож учун талашган, хонлар жабр этган тонглар.
Худойдод мурувватин, топиб мунда эл бўлган,
Маскан қурган топинган, турли элат инсонлар.
Муқаддас дастуридан, «Дил ба ёр, даст ба қор» лик.
Қатъий амал қилгандан, нима, билмаган зорлик.
Мардумлар кўнглин топган, Илм қароматидан.
Валий йўлин тутганлар, асло кўрмаган хорлик.

Маҳобатин эшитган, бенаво, бесар қолган.
Ғарбу шарқлик карвонлар, бунда тушиб тин олган.
Бобо назир-ниёзларин берган бетавонларга,
Муҳтож, толиққанларга, йўл озиғин ҳам солган.
Шайбонийхон, Бобурлар уни сўроқлаб турган,
Не шайх, Маҳдуми Аъзамлар, эъзозлаб суҳбат курган.
Моварауннаҳрда бу тасаввуф пешвоси,
Ихтилофлар ғуборин, халқлар қалбдан сўраган.
Ўтиб неча асрлар, аҳли Самарқанд бугун,
Ҳидоят чароғингни, порлатганидан мамнун.
Минг шукурким, армонлар, қайта юз очганига,
Эй, бобо, руҳи покинг, юрт кўксин этар гулгун!

Умуман олганда, бугунги авлодларнинг галдаги вазифаси мана шу тадқиқотларга суяниб ҳамда ул Ҳазратга ўрин ажратилган қўлёзма асарларни ўрганган холда Шайх Худойдод Вали яшаган давр ижтимоий, маданий, адабий муҳитини, унинг ҳаёти ва ижодини ўрганишни янги босқичга кўтариш ҳисобланади. Бу борада махсус кутубхона музей ва илмий марказ ташкил қилиш йулида Самарқанд вилоятида фидокорона ишлар олиб борилмоқда.

Шайх Худойдод Вали тўғрисида юқорида айтиб ўтганимиздек кўплаб рисолалар нашр эттирилмоқда. Унинг адабий бой меросини ўрганиш ва халқимизга етказиш борасида ибратли ишлар қилинмоқда. Буларнинг ҳаммаси улўғ бобомиз руҳини шод ва обод этишдаги дастлабки юмушлардир. Келгусида бу борадаги ишлар янада давом эттирилади ва Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали ҳаёти ва фаолиятлари тўғрисида мукамал илмий-амалий ишлар қилинишига ишончимиз комил.

IV боб. Шайх Худодод Валининг ғазалларидан намуналар

Ҳазрат Худодод Вали туркий ва форсийда қатор ғазаллар битган ва ҳикматлар тўплаган инсондир. У кишининг авлодларидан бўлган Абдувакил Солиевнинг шахсий кутубхонасида “Моноқиб шайх Худодод Вали” китобининг (XVI аср) бир нусха қўлёзмаси сақланиб қолган. Академик Ботирхон Валихўжаев шу китоб билан танишиб, ундаги ғазалларнинг айримларини турли нашрларда чоп эттирган.¹

Биз булардан айримларни тўплаб бу китобга киритдик. Б.Валихўжаевнинг таъкидлашича, бу ғазалларда туркий ва форсий халқларнинг “оғзаки ижодида учрайдиган кўшиқлар хусусиятини кейинги даврдаги ғазал хусусиятлари билан қоришувидан майдонга келиб, баён услуби ва тилининг равонлиги, оҳангдорлиги, уни куйлашга мувофиқ бўлиб, бу эса ўз навбатида жаҳрияи султония услубидаги тариқат солиқларининг зикр халқалари жараёнида ва ёки яккахон ўқишга унғайдир”.²

Ҳазратнинг шеърларида ҳаё, севги, шодлик онлари ўз аксини топган. У ҳаётни ғам-алам ва қайғу ҳасрат билан эмас, балки бахт-саодат, хурсандчилик билан ўтишини истади.

Шайхнинг ғазалларининг аксариятида муножот оҳанги асосида ўзлигини танишга интилаётган инсоннинг Яратувчи – Оллоҳ таолога илтижоси ва мурожаати баёни сезилиб туради. Ғазаллар ҳам туркий, ҳам форсийда содда, равон ва аниқ мақсадга йўналтирилган ҳолда ёзилган.

Ўзбек тилидаги ғазалларидан намуналар

Менга бу танда жон, сенсиз керакмас,

Ҳаёти жовидан, сенсиз керакмас!

На қилсун ошиқнинг ишқингдан ўзга.

Нечаким бўлса жон, сенсиз керакмас!

¹ Валихўжаев Б., Ўринбоев Б. Худододи Вали. Самарқанд, 1995; Валихўжаев Б. Шайх Худодод Вали. Мулоқот, 1998, 4-сон. “Самарқанд”, “Жомбой тонги”, “Зарафшон” газеталарининг Худодод Вали ҳаёти ва фаолиятига бағишланган 1997-2006 йиллардаги сонларидан олинди.

² Валихўжаев Б. Шайх Худоди Вали. Мулоқот, 1998, 4-сон, 55-бет.

Нечаким мўъмину бўлсам мусулмон,
Менга дину имон, сенсиз керакмас!
Агар икки жаҳон хушликни берсанг.
Ҳамиша жовидон, сенсиз керакмас!
Худодод найласун пирлик ҳолинда,
Жаҳон ичра жаҳон, сенсиз керакмас!

* * * * *

Барчани тарк айлабон, истаб сени топса бўлур,
Жумланинг ҳуббин қўйубон, ҳам сени севса бўлур!
Сенсизин нега керак, бу танда жоним бир замон,
Сен билан дунёву уқбо ҳар неким деса бўлур!
Сенсизин жаннатни қилсам хушоғи ҳам меҳнат ул.
Сен билан дўзах ичинда ҳам тоқи куйса бўлур!
Мен висолингдин умид тутқон учун ҳажр мулкида,
Боқ тутмаб васл учун ҳажр ўтига кирса бўлур!
Эй Худодод, жаҳд айла, мунда васл топмоқ учун.
Мунда кўрган ваъдадур, анда эга бўлса бўлур!

* * * * *

Мен сенинг ишқингда бас, девона бўлсам не ажаб.
Хону монимдин кечиб, бегона бўлсам не ажаб!
Ишқинг шаробини ичиб, ақлу хушум барча кетиб
Ону инимдин айрилиб, афсона бўлсам не ажиб!
Гар мен тоқи суйдум сени, бўлдим балоларга шерик,
Оҳ, ул сенинг дардинг билан, ҳамҳона бўлсам не ажаб!
Севдум сени мен бу жаҳон ичра, вале кўрмак маҳол,
Тарк этибон ҳам бузулуб, девона бўлсам не ажаб!
Эй Худодод, неча куйдинг бу фироқ ўтида сен,
Оқибат васлига мен ҳамсоя бўлсам не ажаб!

* * * * *

Сенинг дардингда мен дармон на қилсам,

Йиғибон барчасин сарсон, на қилсам!
Сенинг дардингда жон шукрона берсам,
Ярашур ҳам тақи қарбон, на қилсам!
Сенинг дардинг камуқ дардға даводур,
Қамуқ дардни йиғиб бир сон на қилсам!
Сенинг дардинг ўти бирла бу кўнгум,
Ризодур солибон, бирёна қилсам!
Сенинг дардингни истар бу Худодод,
Анинглан ҳар замон ҳайрон, на қилсам!

* * * * *

Холиқим севди мени, мен нега севмасман ани,
Икки олам дўстлигин ташлаб чу севдурди мени
Чунки дўслиқ давлатин топдим уландим васлиға
Юз туман минг жон била чун сотқун олғум васлини!
Нечақим васлинг тилаганда жафо тегса манга
Ул манга айна вафодур, чун топар бўлсам сени!
Мен сени сендин тилармен ўзлугумдин узулуб,
Ўзлугумдин узмайин ҳаргиз топа олмон сени.
Сун ўлар сен, эй Худодод, ўлгин ўлмасдин бурун,
Давлати боқи керак бўлса, қўй ушбу фанони!

* * * * *

Бу кўнгил ишқида бўлди бас гирифтор илкидин,
Чораси қолмай битибдур чорайи кор илкидин.
Ҳар замоне аҳли диллар кўнглини зор айлабон,
Холи қилмас ҳар замоне кўнглини зор илкидин.
Лутфиддин қилди назар, бу аҳли диллар кўнглига,
Аҳли диллар бузмади кўнглини дилдор илкидни.
Эй кўнгил ичтинг эса ишқин шаробин дамбадам,
Булғусудур шарбати васли анинг ёр илкидин.
Хажрининг ўтида куйдум баски қилдим мен тамаъ,

Васлини жони бўлубон унго дилхор илкидин.
Чехраси қилди тажалли ҳар тараф сир мулкида.
Қилди холи бу кўнгулнинг шубҳа инкор илкидин.
Сен қачон лойиқ булурсен, эй Худодод васлиға,
Токи узмассен ўзунгни жумла ағёр илкидин.

* * * * *

Ким сенинг ишқингда ўлса ёри жони кўб бўлур,
Қатраи оби зилоли баҳри бепаён бўлур.
Маърифат майдонида бўлсам агар бир лаҳзае
Икки олам кўзума чун зарраи майдон бўлур
Орзум бор ҳар замон сир мулкида бўлсам муқим,
Кўрсам они ҳар замон маслаҳатим ҳам он бўлур.
Шарбати васлинг ичиб лаъли лабинг сўрсам ҳаме
Дарди хижрон кетмага ҳам лабларинг дармон бўлур.
Чун аласт ҳамрин ичиб минсам Буроқинг васлига
Ҳам чунин мастоналардек ҳам ҳури ҳайрон бўлур,
Талъатидин ҳар замон қилса тажалло кўнглума,
Бу кўнгул зор ўлубон ҳар дам анга шодон эрур.
Боқмағайсан эй Худодод ул бихшитнинг сорига
Васл гулзоринг рухунг булбули нолон бўлур.

* * * * *

Эй сенинг ишқинг манга ҳам дарду ҳам дармон эрур
Хуш висолинг шавқида ҳам айши бепоён эрур.
Ишқингиз ҳайрон қилибтур ақлу хушумни олиб,
Шавкунгиз ўтида кўнглум ҳар замон бирён эрур.
Ҳайратим асру бўлубтур олами сирда мудом
Бўлди кўнглум пора-пора ғам била ҳайрон эрур
Не қилай сенсиз манга танда жоним бўлмасун
Ғам билан бўлсам сенинган мушкилим осон эрур
Бу Худодод ҳаддан ошти мушкили ҳажр илкида

Чора қилсанг васлингиздан сизга бас осон эрур.

Форс – тожик тилидаги ғазалларидан намуналар

Сўзи жон аз ҳад гузашту хасратам бисёр шуд,
Дарди дил аз ҳад буруну ҳам жигар афгор шуд!
Тоқатам шуд тоқ тоқай месўзони дилам,
Дардманд омад дилу аз роҳи ғам бемор шуд!
Оташи ишқат зи ғайрат сўхт ҳар ғайре ки буд,
Соф шуд аз ғайр акнун қобили асрор шуд!
Мо суйи Аллоҳ эй ажаб тар доманат дар мулки дил,
Хушк, гардон аз карам кан дар дилам агёр шуд!
Эй Худодод, ин худи аз сари худ овораи соз,
То тавони ту замоне маҳрами он ёр шуд.

* * * * *

Эй хаёлат ақлу хушам дир камон андохта,
Карда рўят жилвайи дарди ниҳон андохта!
Оташи шавқат фитода дар дили ҳар ошики,
Ҳар якеро тири ғам дар сари жон андохта!
Ҳар замоне тири ғамза мирасад бар жоне ман.
Чун кунам он тақе абру аз камон андохта!
Вах, чи созам чун кунам қаз васли ў ёбам нишон.
Азбаройи фарқи хижрон дар миён андохта!
Эй Худодод, ар сўзат, оташи ишқат чи бок,
Кулли шай яржаъ дар инсу жон андохта!

* * * * *

Эй хаёлат ақлу хушам дар гумон андохта,
Суи ошиқ чашми ту тир аз камон андохта.
Меҳри ту жонсўзу тунду ишқи ту бас дилгудоз
Ошиқорро дар навозиш тарки жои андохта.
Ишқи ту бар гўшаи дил меҳрибониҳо намуд

Шуришу кўшиш дар ин дил бас ниҳон андохта
Нотавон савдои ишқат чун фитода дар дилам,
Оташи шавқат дар ин дил бегумон андохта.
Эй Худодод фикр кун ҳам бар сари ғавғои ишқ
Дар миёни халқ фикрат хуш ба жон андохта.

* * * * *

Не маро бе ту қарору не маро ороми жон
Не маро ҳам тоқату не ҳам маро сабри ниҳон.
Рўй ту гашта ниҳону бўи ту монда валек
Ваҳ хаёлат мар маро беҳ аз висоли дигарон.
Бе туам рузвон набояд бе туам жаннат чи кор
Бе туам хуршеди ховар дар масал чун соябон
Бе туам афсина бошад ин ҳама олам фусус
Ин ҳама олам ба ман ҳайрону ман ҳайрони он
Чанд ноли эй Худодод дар ғами ҳижрони ў
Сабр кун бо дарди ҳижрону маёвар бар чабон.

Хулоса

Ватанимиз тарихи фақат давлатлар, салтанатларнинг вужудга келиши ҳамда уларнинг емирилиши тарихидангина иборат бўлмай, балки у аждодларимизнинг буюк бунёдкорлик тарихи ҳамдир.

Кўхна Кармана Буюк Ипак йўли устида жойлашган Туроннинг қадимий шаҳарларидан биридир. Мустабид тузум асоратлари туфайли Кармананинг тарихи, бу ердаги қадимий обидалар, бу заминда туғилиб, вояга етган машҳур алломаларнинг ҳаётини ўрганиш у ёқда турсин, ҳатто улар ҳақида бирор сўз ҳам айта олмас эдик. Хурматли Президентимизнинг **“Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ”**,¹ деган иборалари айна ҳақиқатдир. Истиқлол туфайли эса бу қадимий шаҳарларимизнинг асл тарихи, бу ерда яшаган ва Туркистон илм-фани ва маданияти ривожига юксак ҳисса қўшган зотларимизнинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб тадқиқотлар олиб бориш учун кенг имкониятлар яратилди.

Кармананинг ривожланиши, унинг ижтимоий-маданий ҳаёти ва машҳур шахслари тўғрисида Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда ёзилган энг мўътабар асарларда қимматли маълумотлар мавжуд бўлиб, айниқса араб сайёҳларининг VII-IX асрларда ёзилган қатор асарларида Кармана номи тилга олинади.

XI-XVI асрларда Карманадан кўплаб адиблар мутасаввуфлар, дин пешволари яшаб ўтишган. Хожа Сулаймон Карминагий, Мавлоно Ориф Деггароний, Хожа Хусрав, Шайх Худойдоди Вали ва Қосим Шайх Азизон қабилар бунинг ёрқин далилидир. Уларнинг бой маънавий мероси Ўрта Осиё халқлари маданиятининг нодир дурдонаси ҳисобланади. Бу даврда Кармана Туркистон минтақасининг ижтимоий билимлар ривожланган масканларидан бирига айланди.

XV аср охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё ижтимоий-маданий ҳаётга катта ижобий таъсир кўрсатган тасаввуфдаги Яссавия тариқатининг йирик намояндаси, карманалик мутасаввуф шоир Ҳазрати

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008, 4 -бет.

Азизон Шайх Худойдоди Валининг ҳамюртимиз бўлганлиги билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. У зот халқпарвар, адолатпарвар инсон сифатида оддий меҳнаткаш аҳоли орасида катта обрў-эътибор қозонган. Халқнинг бахт-саодати, тинчлиги учун доимо курашиб келган, ҳокиму султонларни адолатга чорлаган. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали олтмиш бир йил яшаб, умрининг болалик ва ўсмирлик йилларини Кармана атрофларида ўтказди. Тариқат соҳасидаги фаолиятларидан ташқари ўзбек ва форс-тожик тилларида ғазал, ҳикмат ҳамда фардлар битган. Тасаввуф адабиётидаги Яссавия сулукининг асосчиси Аҳмад Яссавийдан ўрнак олиб, ҳақиқий бойлик-маънавий бойлик деб ҳисоблади. Ҳазрат Худойдод Вали инсонларни реал ҳаётнинг ноз-неъматларидан фойдаланишга ундадилар ва ҳалол меҳнат қилишга, билим олишга чақирдилар.

Ҳозирги кунда бобокалонимиз Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Валининг бой адабий меросларини тўлиғича ўрганиш, улардан юртдошларимизни баҳраманд қилиш, бу ноёб дурдоналарни келгуси авлодларимизга етказишда қуйидаги ишларни бажариш лозим:

- Ҳазратнинг ҳорижий давлатлар кутубхоналарида сақланаётган нодир қўлёзма асарлари нусхаларини юртимизга қайтариш ва уларни тўплаш;
- Ҳазрат шеърларининг тўлиқ тўпламини “Девони хикматлари” тарзида чоп этиш;
- Ҳазратнинг илмий-адабий мерослари саналган қўлёзма асарларини таржима қилиш ва китобларини чоп этиш;
- Ҳазрат яшаган даврларда машҳур саналган Яссавия, Нақшбандия, Кубровия, Қодирия тариқатларига тегишли қимматбаҳо асарлар тўпланган, илм аҳли шуғулланадиган илмий марказларни ташкил қилиш;
- Ҳазратнинг илмий-адабий меросларини халқ таълими ва олий ўқув юртлири дастурларига киритиб, ўрганилишини ташкил қилиш;
- тарихий хужжатлар ва асарларда келтирилган Ҳазратнинг номлари билан боғлиқ хонақоҳлар, мавзеълар, манзилларда Бузрукворнинг номларини абадийлаштириш лозим бўлади.

Ҳазратнинг киндик қони тўкилган Кармана заминидаги юртдошларига у кишини яқиндан таништириш энг долзарб вазифадир. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали Кармана заминида туғилган ўнлаб валиуллоҳлардан, машхур паҳлавон ва олижаноб инсонлардан биридирки, кўплаб табаррук қўлёмалар иймонда баркамол бу зотни мадҳ этган. Ул зот тарихий Миёнқол ва Самарқанд вилоятларининг ўзига хос боғловчи чорраҳаси бўлмиш Кармана осмонида порлаган ёрқин юлдузлардан биридир.

Ҳурматли китобхон! Шундай қилиб дунё мусулмон оламига яхши таниш бўлган карманалик машойихлардан бири Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали ҳақидаги суҳбатимиз ҳам ўз интиҳосига етди. Аслида эса ул зот ҳақида қанча кўп гапирсак ҳам кам. Биз рисола ҳажми тақозоси ўлароқ суҳанни муҳтасар қилдик. Ушбу лавҳалар бутун умрларини Оллоҳ йўлига тикиб, башар аҳлини ростлигу покликка, касб эгаллашу маърифатга чорлаш, Ҳақ йўлига ҳидоят қилиб келган мўътабар зот кечмишларидан бир қатрадир. Улар сизнинг руҳиятингизга нур, танингизги қувват бахш этади, деган умиддамиз. Муаллифлар зукко ўқувчиларнинг китоб хусусидаги беғараз мулоҳазаларини мамнуният билан қабул этади ва ҳақларига дуо қилади. Зероки, Шайх Саъдий айтганидек: “Кимда ким сўзни сўзга зам қилур, жигар қонидан бир қатрасин кам қилур”.

Мақсадимиз эса азиз навоийликларни, айниқса, Худойдод Вали таваллуд топган замин-Кармана аҳлини бу кўп қиррали улуғ аллома фаолиятининг оз бўлса-да, бир қисмидан ҳабардор этиш. Шоядки, вилоятимиз ва Кармана туман хокимлиги, бу муқаддас замин аҳли юртдошимизнинг хотирасини абадийлаштиришни ўйлаб, у кишининг руҳларини шод этсалар, деган ишонч ва умиддамиз.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар руйхати:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008.
2. Каримов И.А. Ҳавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.Т.: 10-т. “Ўзбекистон”, 2002.
3. Абу Тохирхўжа. Самария. Т.: “Камалак”, 1991.
4. Булдиева С. Нурота. Эссе. Т.: “Шарқ”, 2003.
5. Валихўжаев Б., Ўринбоев Б. Худойдод Вали. Самарқанд, 1995.
6. Валихўжаев Б. Шайх Худойдод Вали.// “Мулоқот”, 1998, №4-сон.

7. Дўстқораев Б. Яссавий ким эди. Т.: А. Қодирий нашриёти. 1994.
8. Йулдошев Н. Бухоро авлиёлари тарихи. Бухоро, 1988.
9. Йўлдошев Б. Ҳам орифона, ҳам ибратона. //“Зарафшон”, Самарқанд, 2006, 15 ноябрь.
10. Иноятлов С.И. Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр. Т.: “Шарқ”, 2002.
11. Иноятлов С.И., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарқ” 2006 .
12. Каттаев К. Худойдод Вали тарихи. Самарқанд, 1995.
13. Каттаев К. Шайх Худойдод Вали ва тариқатлар. //“Самарқанд”, 2006, №48-сон.
14. Каттаев К. Ривоят ва ҳақиқат.// “Жомбой тонги”, Самарқанд, 2006, 15 ноябрь, №32-сон.

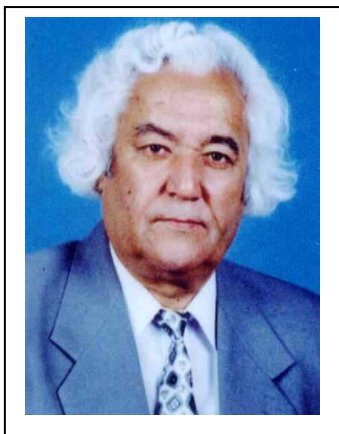
15. Муҳаммад Носириддин ал-Ханафи ал-Ҳасани ал-Бухорий. “Тухфат аз-заирин”, перевод-Х. Тураева. Т. 2003.
16. Наршахий. Бухоро тарихи. Т.: “Камалак”,1991.
17. РаззоқовС., ЎринбоевБ. Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Вали ҳаёт йўли, илмий адабий- мероси (қисқа лавҳалар) Самарқанд, 2001.
18. Ражабов Қ., Исмоилов М. Шайх Худойдод.// Ўзбекистон миллий Энциклопедияси.Т. 9.Т.: ЎЗМЭ нашриёти, 2005.680-681-бетлар.
19. Садриддин Салим Бухорий. Икки юз етмиш етти пир. Бухоро. 2006.
20. Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. Т.: “Ёзувчи”, 1991.
21. Фитрат. Танланган асарлар.2-жилд. Т.: “Маънавият”, 2000.

22. Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айн ил-ҳаёт. Т.: Абу Али Ибн Сино нашриёти, 2004.
23. Ҳайитова О. Карманалик буюк сиймолар ва муқаддас қадамжолар. Т.: “Янги аср авлоди”, 2004.
24. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Т.: “Шарқ”, 2000.
25. Хамиджон Хомидий. Тасаввуф алломалари. Т.: “Шарқ”, 2004.
26. Хожа Исматиллоҳ. Марказий Осиёда ислом маданияти. Т.: “Шарқ” 2005.
27. Хусайин ас-Сарахсий. Маноқиб Саъдийа. Бухоро, 2002.
28. Хасанхўжа Нисорий. “Музаққир ул-ахбоб”. Форсчадан Исмоилжон Бекжон таржимаси. Т.: А. Қодирий нашриёти. 1993.
29. Ҳасанов Н., Султонов У. Муҳаммад Олим Сиддиқий ва унинг “Ламаҳот” асари ҳақида.// Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2006, 3-сон.

30. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси. Илмий-амалий анжуман материаллари(1997, 2 май). Самарқанд, 2000.
31. Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий қадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (2006, 17 ноябрь). Самарқанд, 2006.
32. Шарафуддин Роқимий.Тарихи Томм.Т.: “Маънавият”, 1998.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
<u>I Боб. Шайх Худойдод Вали–Кармана фарзанди</u>	
1. Шайх таваллуд топган маскан.....	8
2. Бир номдаги икки аллома ёхуд Шайх Худойдодлар тўғрисида.....	15
3. Қадимги кўлёма асарлар ва тарихий ҳужжатларда Шайх Худойдод Вали тавсифи	18
4. Шайх Худойдод Валининг ҳаёти ва фаолияти.....	26
5. Худойдод Вали фаолиятида диний бағрикенглик муносабатлари..	31
6. Ҳазратнинг Яссавия тариқатидаги силсиласи	37
<u>II Боб. Шайх Худойдод Вали мероси ва авлодлари шажараси</u>	
1. Шайх Худойдод Валининг адабий меросида тасаввуф ғояларининг ёритилиши.....	43
2. Шайх Худойдод Валининг адабий мероси тарбия мактабидир.....	49
3. Каромат кўрсатишга дахлдорлик.....	55
4. Шайх Худойдод Вали ва замона ҳукмдорлари.....	60
5. Шайх Худойдод Валининг авлодлари шажараси	66
<u>III Боб. Шайх Худойдод Валига авлодлар эҳтироми</u>	
1. Ҳазрат Худойдод Валининг Ғазирадаги хонақо ва мақбараси	71
2. Шўролар даврида Шайх Худойдод Вали маънавий меросига бўлган муносабат	75
3. Мустақиллик йилларида Ҳазратга бўлган юксак эҳтиром	78
<u>IV Боб. Худойдод Вали ғазалларидан намуналар</u>	
1. Ўзбек тилидаги ғазалларидан намуналар.....	83
2. Форс – тожик тилидаги ғазалларидан намуналар.....	87
Хулоса	89
Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар.....	93

Иноятов Сулаймон Иноятович, тарих фанлари доктори, профессор. Бухоро шаҳрида туғилган. Бухоро давлат педагогика институтининг тарих-филология факультетини битирган. 1961-1995 йиллар давомида БухДУ кафедра мудирини, декан, проректор лавозимларида ишлаган. 1995-2000 йилларда Навоий давлат кончилиги институтининг биринчи проректори, 2000-2004 йилларда Республика маънавият-маърифат маркази Навоий вилоят бўлимининг бошқаргани. 2004 йилдан бугунгача Навоий давлат педагогика институтининг кафедра мудирини лавозимида ишлаб келмоқда. Унинг *“Амир Темур ваботи Маликда”*, *“Соҳибқирон ва теурийлар назари тушган диёр”*, *“Кармана тарих кўзгусида”* каби 20 дан ортиқ монография, рисолалари, 300 га яқин мақолалари чоп этилган.

Қандаҳоров Анваржон Ҳасанович, Навоий вилоятининг Хатирчи туманида туғилган. 2002-2006 йилларда Навоий давлат педагогика институтининг тарих факультетининг бакалаврийат босқичининг тугатиби, 2006-2008 йилларда институтининг тарих мутахассислигининг бўйича магистратурани тамомлаган. Ватан тарихига, хусусан, Кармана тарихига оид ҳамда ёшлар мавзуларига бағишлаб республика, вилоят газета ва журналларида ҳамда илмий тўпламларда 30 дан ортиқ мақолалари эълон қилинган. *“Карманалик йирик Шайх +- ва етук аллома”*, *“Ўлкамиз тарихининг ўрганиши-миллий маънавиятимиз тикланишининг асоси сифатида”*, *“Кармана осмонида порлаган юлдуз”*, *“Ёшларнинг шаклланишида миллий гоянинг ўрни”* каби мақолалари шулар жумласидандир.

Ҳозирги вақтда Навоий давлат педагогика институтининг *“Миллий истиқлол ғояси, ҳуқуқ ва маънавият асослари”* кафедрасининг тадқиқотчиси.